

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OILY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSETETI

KASBIY TA'LIM FAKUL'TETI

Musiqiy ta'limi yo'nalishi

Markaziy Osiyo madaniyatida cholg'u sozlarining tutgan o'rni.

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

**Bajardi:
Ilmiy rahbar:**

**Raxmatov Kamol
katta o'qituvchi E.K.Djalilov**

Samarqand-2016

**SamDU Pedagogika fakulteti "Musiqiy ta'limi" yo'nalishi bitiruvchi kurs
talabasi Raxmatov Kamolning "Markaziy Osiyo madaniyatida cholg'u
sozlarining tutgan o'rni" mavzusida berilgan
X U L O S A**

Bajarilgan diplom ishining dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda O'zbekistonda Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan yosh avlod ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirish omillaridan biri sanalgan musiqa san'atiga katta e'tibor qaratib kelmoqda. Mustaqillik yillarida yurtimizda musiqa san'ati naqadar yuksalish yo'liga kirdi.

Prezidentimiz Farmon va Qarorlari bilan diyorimizda qobiliyatli yoshlarni tarbiyalab o'stirish ularga barcha moddiy sharoitlarni yaratish, turli xalqoro va Respublika miqyosida musiqa bayramlari, konkurslar, tanlovlar, festivallar fikrimizning dalilidir.

2008 yilning 7 yanvar kuni I.A.Karimov imzosi "Bolalar musiqa va san'at maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va ularni faoliyatini yanada yaxshilash bo'yicha 2009-2014 yillarga mo'ljallangan davlat dasturini tayyorlash cjora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoyishi o'quvchi yoshlarni san'atga yanada jalb etish, ularni saloxiyat va iqtidorini yanada o'stirish va komil insonlar qilib voyaga yetkazish asosiy vazifalardan biri bo'ladi.

Dissertatsiyaning maqsad va vazifalari dissertant tomonidan asosli va mantikli yoritib berilgan.

Dissertatsiya mavzusidagi asosiy ilmiy yangiliklar shundan iboratki, unda dissertant tomonida birinchi bor san'at, xususan cholg'uchilik tarixi bo'yicha materiallar to'plangan, tartibga solingan va dissetatsiyaga kiritilib asoslab berilgan.

Tadqiqot natijalari o'rnatilgan, o'zaro qiyoslangan, taxlil etilgan, kerakli xulosalar chiqarilgan va dissertatsiyaga kiritilgan.

Magistr Xolboev Asliddin dissertatsiyasi ustida deyarli 2 yil davomida izlandi, mavjud ma'lumotlar to'pladi, manbaalardan foydalanib disseratatsiya yozish qoidalari va maxoratini o'zlashtirdi.

Ilmiy ishdan chiqarilgan xulosalar, dissertatsiya mazmuniga mos va ular shu yo'nalishda ilmiy izlanishlar ilob borayotgan yoshlar uchun tarixiy va uslubiy ahamiyatga egadir

Dissertatsiya magistrlik dissertatsiyalariga quyiladigan talablarga mos. Yozilgan magistrlik dissertatsiyasidan aspirantlar, magistrlar va yuqori kurs bakalavr-talabalar o'zlarining ilmiy izlanishlaridan foydalanadilar deb o'ylayman.

Ilmiy rahbar:

katta o'qituvchi E.K.Djalilov

**SamDU Pedagogika fakulteti "Musiqiy ta'limi" yo'nalishi bitiruvchi kurs
talabasi Raxmatov Kamolning "Markaziy Osiyo madaniyatida cholg'u
sozlarining tutgan o'rni" mavzusida bitiruv malakaviy ishiga
T A Q R I Z**

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar, o'zgarishlar, chiqarilayotgan qonunlar ta'lim sohasiga yuqori malakali kadrlar tayyorlashga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda.

Ushbu magistrlik dissertatsiyasida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" da qo'yilgan talablarni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Kadrlash jarayonida talaba yoshlarga Markaziy Osiyo madaniyati cholg'u sozlarining o'rnini, ahamiyatini ochib berish bosh masala qilib qo'yilgan.

Raxmatov Kamol ushbu magistrlik dissertatsiyasida tarixiy va ilmiy-uslubiy manbalardan foydalangan. Mavzuga doir Respublika ilmiy-amaliy konfirensiyalarida maqolalar e'lon qilgan.

Ilmiy ishning kirish qismida tadqiqotning dolzarbligi, maqsadi, vazifalari, obyekti. Predmeti, metodologik asosi, metodi, ilmiy farazi, nazariy asosi, ilmiy yangiligi, natijalarning joriy qilinganligiga to'xtalib o'tgan.

Dissertatsiyaning birinchi bobida magistrant mavzuga doir adabiyotlarni, manbalarni, yangiliklarni o'gangan, taxlil qilgan, xulosa chiqargan.

Ikkinchi bobida esa, mavzuga doir chiqarilgan xulosalar asosida pedagogik usullardan foydalanish, ularni qo'llash bo'yicha o'z tavsiyalarini berib o'tgan.

Magistrlik dissertatsiyasida aks etgan shakl va jadvallar mavzuga mos keladi.

Magistrant Xolboev Asliddinning "Markazi Osiyo madaniyatida cholg'u sizlarning tutgan o'rni" mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi talablariga to'la javob berganligini inobatga olib ochiq ximoyaga tavsiya etaman

Musiqiy ta'lim kafedrası dots:

p.f.n.I.Qudratov

Yozilgan dissertatsiya dolzarb mavzuga bag'ishlangan. Respublikamiz miqyosida davlat va hukumatimiz tomonidan qaratilayotgan kata g'amxo'rlik, san'atimizni rivojlantirishga oid Prezidentimiz I.A.Karimovning say'i-harakatlari esa u kishining uzoqni ko'raoladigan donoligi desak yanglishmaymiz.

Dissertatsion ishni yangiligi shundaki, u birinchi bor tadqiq qilinayapti. Milliy cholg'u sozlarimizning ko'p asrlik tarixini o'rganish, tartibga solish hamda uning jamiyatda tutgan o'rnini ochib berish jiddiy ilmiy yangilik desak adashmaymiz.

Dissertatsion ishning ilmiy-amaliy natijalari shundaki, o'rganilgan va tadqiq qilingan mavzu hali o'z yechimini kutayotgan masala hisoblanadi. U ham nazariy, ham tarixiy, ham axamiyatga ega.

Dissertatsiya mavmun tomonidan mantiqiy, tarixiy bosqichlarni o'zaro bog'laganligi, aniq xulosalar chiqarilgani bilan ham amaliyat uchun foydali deb hisoblayman.

Dissertatsiyada materiallarni bayon etish va bunda foydalanilgan uslublarni ijobiy baholasa bo'ladi.

Dissertatsiyani amaliy ba ilmiy kiymati o'quvchida shubxa uyg'otmaydi. Undan bo'lajak musiqa o'qituvchilari va tadqiqotchilar qo'shimcha manbaa sifatida foydalanishlari mumkin.

Xolboev Asliddin tomonidan himoyaga tavsiya etilyotgan dissertasion ish qo'yilgan talablarga to'liq mos keladi. Men uni ochiq himoyaga tavsiya etaman.

Magistrant Xolboev Asliddinning "Markaziy Osiyo madaniyatida cholg'u sozlarning tutgan o'rnini" mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi Oliy Attestatsiya Kommissiyasi talablariga to'la javob berganligini inobatga olib ochiq himoyagatavsiya etaman.

Taqrizchi:

MUNDARIJA

KIRISH.....	3-9
I-BOB CHOLG’U IJROCHILIGI SAN’ATI TARIXIGA BIR NAZAR	
Qadim zamonlarda kishilar hayotida cholg’u sozlarning tutgan o’rni.....	10-18
Borbad Sharq musiqasining asoschisi.....	19-25
Birinchi bob bo’yicha xulosa.....	26
II-BOB. MARKAZIY OSIYO MADANIYATIDA CHOLG’U	
SOZLARNING TUTGAN O’RNI	
2.1. Sharqda islom va musiqa.....	27-35
2.2. Sharq mutafakkirining musiqa haqidagi fikrlari	36-67
Ikkinchi bob bo’yicha xulosa.....	68-75
UMUMIY XULOSALAR.....	76-82
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI.....	83-85

KIRISH

«Biz quradigan jamiyat O'zbekiston xalqining munosib turmushini, erkinliklarini kafolatlashi, milliy qadriyatlarimiz va madaniyatimiz qayta tiklanishini, insonning ma'naviy-ahloqiy barkamolligini ta'minlashi kerak»

I.A.Karimov.

Mavzuning dolzarbligi. Insonlar paydo bo'lganidan buyon uning tarixi doimiy ravishda tarbiya muammosini hal qilish bilan bog'liq ekaniga guvohlik beradi. Chunki, inson hayoti va turmush tarsi, xalq farovonligi, Vatan ravnaqi, jamiyat taraqqiyoti asosida tarbiya turadi.

Zardusht (eramizgacha bo'lgan 589-512 yillar) tomonidan yozilgan pandnoma-«Avesto»da shunday nasihat qilinadi: «Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim».¹

Muqaddas Qur'oni Karim va Hadislarda barkamol inson tarbiyasiga keng o'rin ajratilgan.

Yuqoridagi dalillarda ko'rinib turibdiki, tarbiya masalasi bir umr asosiy falsafiy-ahloqiy, madaniy-ma'rifiy burch va vazifa bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. Zero, tarbiyasiz hech qanday rivojlanish va taraqqiyotni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Shu o'rinda bir fikr alohida ta'kidlab o'tish lozim va muhim. Zero, u tadqiqot mavzusining o'ta dolzarbligini isbotlashga yordam berishi aniq.

Sobiq Sho'ro Ittifoqi va komfirqa mafkurasi hukmronlik qilgan davr (1917-1991 yillar)da milliy tarbiya izdan chiqib, yevropacha tus oldi, milliy tarbiyaga umuman e'tibor berilmadi, milliy qadriyatlar va xalq an'analari butkul unutildi. Mulliylik targ'ibotchilari va unga amal qiluvchilarga «millatchi» dehan yorliq yopishtirilgan, qatag'on qilindi. Bu dalildan ko'rinib turibdiki, mustaqillikka qadar o'tgan yetmish yildan ortiq davr o'zbek milliy tarbiyachiligining og'ir va ayanchli tarixi sifatida xalq yodida qoldi.

Xuddi shuning uchun mustaqillik tantanasidan keyin muhtaram Prezidentimiz hukumatimiz, jamiyatimiz, ziyolilar va olimlar diqqat – e'tiborini milliy qadriyatlar va madaniyatni qayta tiklashga, ta'lim tarbiya tizimini isloh qilishga, milliy tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yishga qaratdi. Yurtboshimiz shunday yozadi: «Biz quradiga jamiyat... milliy qadriyatlarimiz va madaniyatimiz qayta tiklanishi, insonning ma'naviy-axloqiy barkamolligini ta'minlash kerak».¹ Darhaqiqat, tarbiya milliy, qadriyatlarimiz, madaniyatimiz va xalq an'analari ta'siri ostida samarali bo'ladi, ma'naviy-axloqiy barkamollikka erishiladi.

Mamlakatimiz mustaqilligi yillarida siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarda tub islohotlar amalga oshirila boshlandi. Xalqimiz hayotining yangi bosqich olamshumul o'zgarishlari, muvoffaqiyatlari, o'zining g'oyalari bilan dunyo xalqlari tomonidan yuksak bahosini oldi.

O'zbekiston Respublikasi hayotida XX asrning oxirgi o'n yilligi dunyo tarixi saxifalariga yosh avlodni komil inson, umuminsoniy va milliy qadroyatlarga mushtarakligida ma'naviy va jismoniy barkamol, sog'lom qilib tarbiyalash g'oyasi sifatida muhrlanib qoldi.

O'zbekiston xalqi o'zining orzusi hisoblangan istiqlolga erishgach, u dunyoda eng taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan o'rin olish yo'lida dadil qadam tashlay boshladi.

Buning uchun yurtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Eng avvalo bizning ta'lim tizimiga bo'lgan munosabatlarimizni ham tubdan o'zgartirish kerak. Ta'lim islohoti bizni demokratik o'zgarishlar, yangi jamiyat barpo etish yo'lidan dadil yetaklovchi, barchamizni harakatlantiruvchi ichki kuch bo'lmog'i zarur. Har birimizga «besh barmoqday», eskicha aytganda «to'qqiz pulday» ayon bo'lsinkim, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib odamlar ongini, demakki, ularning turmush tarzini ham o'zgartirish mumkin emas»¹ jarayonni isloh qilishdek, masala hukumatimiz olib borayotgan siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 9-sessiyasida «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi.

Buyuk mamlakatimizni barpo etadigan, har tomonlama barkamol avlodni tarbiyalash, uzluksiz ta'lim tizimining shaklan va mazmunan takomillashtirishning mustahkam xuquqiy poydevori qo'yiladi. Jumladan, «Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlar siyosati insonni intellektual va ma'naviy, axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan, har tomonlama barkamol shaxs fuqaroni shakllantirishni nazarda tutadi».²

Respublikamizda ta'lim tarbiya jarayonining uzluksizligini ta'minlash oila, bolalar bog'chalari, umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litseylari, kasb-hunarkollejlari, oliy o'quv maskanlari, jamoatchilik, malaka oshirish va qayta kasbga tayyorlash tizimlari ish mazmuni va shaklini taraqqiyoti talablariga moslashtirish, umuminsoniy va milliy qadriyatlar mohiyatini o'quv fanlari mazmuniga singdirish orqali yoshlar ongida milliy istiqloq g'oyasi va ma'naviyat asoslari shakllantirish pedagogika, xalq pedagogikasi va psixologiya fanlarining yutuqlarini amaliyotga keng joriy etish iate'dodli va iqtidorli yoshlarni toppish, ularni qo'llab-quvvatlash hamda qobiliyatlarni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish, ta'lim-tarbiya jarayoniga yangi pedagogic texnologiyani olib kirish, yosh avlodni hozirgi zamon kasb-hunar sirlari, mehnatga ijobiy munosabat ruhida tarbiyalash hamda bu uzluksiz pedagogic jarayonni tashkil etuvchi kadrlar tayyorlash va boshqa muhim masalalarga e'tibor kuchaytirilmoqda.

Darhaqiqat, ushbu masalalarni muvoffaqiyatli, bosqichma-bosqich hal etilishini ta'minlash maqsadida Prezidentimiz tomonidan yillarni «Amir Temur», «Inson manfaatlari yili», «Oila yili», «Ayollar yili», «Sog'lom avlod yili», «Ona va bolalari yili», «Ijtimoiy himoya yili», «Homiylar va shifokorlar yili», «Yoshlar yili», «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili», «Barkamol avlod yili», «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili» - deb, e'lon qilinishi munosabati bilan O'zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan Davlat dasturlarida belgilangan chora tadbirlar ham fikrimizning yorqin dalilidir.

Cholg'u ijrochiligi sinflarida, cholg'u silarini o'rgatish kundan-kun rivojlanib, takomillashib bormoqda. Musiqa san'ati va ijrochiligining rivojlanishi, dunyo xalqlari musiqachilari, bastakorlari, musiqashunoslari, o'zaro muloqotlarining kuchayishi natijasida ijrochilikning ham yangi-yangi ufqlari ochilib bormoqda.

An'anaviy ijrochilik bugungi kunda ham o'z tinglovchilari e'tiborini qozonmoqda. Shu boisdan an'anaviy ijrochilik sirlarini ham o'qovchilari cholg'uda ijro etishmasin, ular o'rganib boorish, ularni milliy san'atimiz bilan yaqindan tanishtirib, farzandlarimizda milliy g'urur tarbiyalab borishda asosiy omillardan biridir.

Ayni paytda cholg'u sozlarda milliy bezaklar ustida ishlash jarayoni juda murakkab bo'lib, muayyan vaqt talab etadi. O'qituvchilarni yoshlikdan, ya'ni maktab davridan, akademik litsey hamda musiqa va san'at litseylarida cholg'uchilik sinflarida asta-sekinlik bilan oddiydan-murakkab usulida ijrochilikda milliy bezaklarni qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish va turli ijrochilik maktablari yo'nalishlarini o'rganish va an'anaviy musiqa san'atining juda ham keng va boy ijro repertuarlarini o'zlashtirish, shuningdek ularni tajriba ya'ni ijrochilik amaliyotida qo'llash sir-asrorlarini o'rganib boorish o'zining yaxshi samarasini beradi.

O'zbek musiqa madaniyatining qadimiy va boy tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ajdodlarimiz musiqa san'tiga juda kata e'tibor berganliklarining guvohi bo'lamiz. Buyuk bobokalon allomalarimiz ijodlarida, musiqa bobida fikr yuritmagan, o'zining faoliyatida musiqa bilan to'qnashmagan, ijod qilmagan biron-bir olimu-shoirni ko'rmaymiz.

Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Abdurahmon Fitrat, Darvesh Ali Changiy kabi allomalar bizlarga juda kimmatbaho ma'limotlar, ya'ni o'zlarining musiqa bobida ijod qilgan ishlarini, risolalarini, kitoblarni qoldirishgan.

Sharqda musiqa ilmi bilan shug'ullanmagan olim yoki shoir mikammal olim sanalmaganligi, bugungi kunda ko'pchilikka ma'lum.

Qadimiy an'analarga sodiq qolgan hozirgi zamon musiqashunos olimlarimiz hamda, mohir sozanda-bastakorlarimiz ham ibratli ishlarni amalga oshirib kelmoqdalar. Bu borada davlatimiz rahbariyatining musiqa va san'atni rivojlantirish borasida olib borayotgan ishlari tahsinga sazovordir. Shaxsan I.A.Karimovning tashabbuslari bilan o'tkazilayotgan an'anaviy «Sharq taronalari» xalqaro musiqa festivali, «O'zbekiston Vatanim manim» kabi an'anaviy respublikamiz miqyosida o'tkazilayotgan tanlovlar, Prezidentimizning milliy musiqamiz rivojlantirish borasida chiqarayotgan farmoyishlari fikrimizning dalilidir. Bugungi kundagi yangi avlod musiqashunos olimlari oldida, milliy musiqamizning qirralarini chuqurroq o'rganish yanada ko'proq izlanish va uning yangi-yangi ufqlarini kashf etishdek, dolzarb masala turibdi. Xususan, e'jolg'u ijrochiligi sinfida ijrochilikning milliy bezaklari ustida ishlash usullarini ham ilmiy asosda o'rganish, tadqiq qilish, musiqa pedagogikasidagi muhim vazifalaridan biridir.

Mavzuning o'rganilganligi darajasi. Shu kungacha ko'plab olimlarimiz tomonidan cholg'u ijrochiligi tarixiga oid ishlar qilingan. Jumladan, professorlar: S.M.Taxalov, F.Abdurahmonova, A.Odilov, K.Alimboyeva, T.Vizgo, A.Jabborov, O.Matyoqubov, A.Petrosyani, A.Semenov, F.Karomatov, R.Qosimov va N.Sharipov kabi olimlarimiz tomonidan ijro usullari, milliy bezaklarning qo'llanilishi, ularning ijro etishga o'rgatish, ilmiy-metodik qo'llanmalari va ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Yuqorida qayd etilgan ilmiy ishlarga asosan ushbu ilmiy yo'nalishni davom ettirib, tanlangan mavzuni yoritishga harakat qildik.

Mavzuning obyekt va predmeti. O'zbekiston Mustaqillikka erishgandan so'ng, ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, kadrlar tayyorlashga yangi uslubda yondoshilishi, o'zining yaxshi samarasini bermoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimini eski o'quv yurtlari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar, gimnaziyalar paydo bo'ladi.

Ushbu mavzuni kasb-hunar kollejlarda, akademik litseylarda, cholg' u sinfida o'quvchilarga, milliy cholg' u sirlarini o'rgatishda, ularni boy musiqiy merosimiz bilan tanishtirishda va nihoyat, milliy musiqamizni ijro etish ko'nikmalarini shakllantirishda qo'llash mumkin. Mavzuning asosiy obyekti, bugungu kunda ta'lim tizimidagi akademik litseylar va san'at va san'at yo'lidagi kasb-hunar kollejlardagi cholg' u sozlarida o'rgatish sinfidir. Mazkur jarayonda toliblar, ona diyorimizda cholg' u sozlarning tutgan o'rni haqida foydali ma'lumotlar oladilar.

Mavzuning maqsadi va vazifalari. Mavzuning asosiy maqsadi, cholg' u ijrochilik sinfida shogirdlarga boy ma'lumotlar berish, sozlarda ijro bezaklari ustida ishlashning usullari bilan tanishtirishdan iborat.

Mavzuning obyektimusiqa va madaniyat kolleji, ham akademik san'at litseylarda bo'lgani bois, asosiy maqsad shu o'quv dargohlarida bilim olayotgan talabalarni, Markaziy Osiyo madaniyatida cholg' u sozlarning tutgan o'rni bilan tanishtirish.

Buning uchun har xil suhbat, saol-javoblar, baxs, munozaralar, konsertlar o'tkazish, milliy manbalarini to'plash, kuzatish, ularni o'rganish, ilg'or pedagogik, mohir sozandalar, musiqashunoslar ish tajribasini o'rganish, ularni tahlil qilish, xulosalar chiqarish.

Mavzuning metodologik asoslari va ilmiy-tadqiqot metodlari. Mavzuning metodoogik asoslari O'zbekiston Respublikasi mustaqillik mafkurasi, milliy istiqlol g'oyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining san'at va ma'naviyat haqidagi farmonlari, chiqishlari, ma'ruzalari va yozgan kitoblarida mustaqillik va yoshlarning ma'naviy kamoloti yo'nalishidagi fikrlari va O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'lim va tarbiya sifatini ko'tarishga qaratilgan vazifalar hamda g'oyalaridan iborat.

Mavzuning ilmiy tadqiqot metodlari quyidagilardan iborat:
Kuzatuv, bahs, munozara, taffakur va ijod, suhbat konsertlar.

Suhbatlar, har xil intervyular olish, amaliyotdagi tiniqli sozandalar, musiqa tarixchilari, nazariyotchilar bilan uchrashuvlar o'tkazish, savol-javob, intervyu hamda tajriba sinov ishlari.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida ilgari surilgan pedagogic g'oyalarda «Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlari»¹ ko'rsatib berilgan, ma'naviy-axloqiy tarbiyaga «Yuksak ma'naviyat – kelajak poydevori»¹ sifatida qaraladiki, ular milliy ma'naviyat-axloqiy tarbiyaning metodologik asosini tashkil qiladi.

Mavzuning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati.Mavzuning ilmiy yangiligi, shu yo'nalishdagi tarixiy ma'lumotlarni to'plab, o'rganib uni yoshlar orasida keng targ'ibot qilishdan iborat.

Ilmiy farazi.Talabalarni Markaziy Osiyo madaniyatiga mansub cholg'u sozlari bilan tanishtirish orqali ularni umummusiqiy tayyorgarliklarini oshirish samarali kechadi.

Agarda:

San'at kollejlari o'quv rejalariga Markaziy Osiyo xalqlari cholg'u sozlari tarixi haqida maxsus fan kiritilsa;

Markaziy Osiyo xalqlari milliy cholg'ulari bilan talabalarni tanishtirib boorish orqali ularning musiqiy-nazariy bilimlarini takomillashtirishning pedagogic tizimi ishlab chiqilsa;

talabalarni milliy cholg'ular bilan tanishtirib borishning samarali ish shakli, usullari aniqlansa;

talabalar Markaziy Osiyo xalqlari milliy cholg'u sozlari bilan tanishtirib boorish bo'yicha ilmiy nazariy tavsiyalar ishlab chiqilib amaliyotga tadbiiq etilsa;

Dessertatsiyaning tarkibiy tuzilishi:*Dessertatsiya Kirish, 2 bob 5 paragraf, umumiy xulosalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib umumiy xajmi 65 betni tashkil etadi.*

I-BOB CHOLG'U IJROCHILIGI SAN'ATI TARIXIGA BIR NAZAR.

1.1. Qadim zamonlarda kishilar hayotida cholg'u sozlarning tutgan o'rni

Milliy ma'naviyat va ma'rifat, yangidan ko'z ochayotgan bir davrda mavkuramizni rivojlantirishda, xalqimizning umrboqiy san'at tarixini keng yoritish, musiqa merosimizni o'rganish va san'atsevar xalqimizga yetkazish muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, bu borada o'lmas merosimiz, ustozdan shogirdga o'tib kelgan xalq an'anaviy ijrochilik maktabi asosiy manba sanaladi. Biz o'tmishda yashab ijod etgan buyuk allomalarimizning tarixiy asarlariga murojaat qilish bilan birga, bobokalon san'atkorlarimiz meros qilib qoldirib ketgan durdonalarini chuqur o'rganamiz. Xalqimiz bebaho boyligiga aylangan musiqa merosimiz o'zining boy tarixiga ega bo'lib, davr o'tgan sari uni o'rganishga ehtiyoj ortib bormoqda.

Buyuk Turon zaminida musiqa va ijrochilik san'atining rivojlanishi, qadim zamonlarga bog'lanib ketadi. Buyuk Sharq allomalari Abu Ali Ibn Sino, Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Paxdavon Mahmud, Umar Hayyom, Abdulqodir Marog'iy, Mirzo Ulug'bek, Zahriddin Muhammad Bobur, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Mahlavon Mahmud, Darvesh Ali Changiy va boshqa ulug' bobokalonlarimiz o'zlarining risolalarida ijrochilik san'ati, musiqa ilmi va tarixi, cholg'u sozlarining tuzulishi, ijviy uslublari, sana'tkorlik qonun-qoidalariga oid qimmatli ma'lumotlarni, o'zlarining fikr va muloxazalarini bayon etib ketganlar.

Mashhur qomusiy asar «Qobusnoma»da ham san'atchilik qoidalaiga bag'ishlangan aloxida bob, o'rin olgan. Zaminimizda o'tkazilgan tarixiy qazilmalar natijasida topilgan dutor, sunray, qovunga o'xshash sozlar, toshlarga o'yib bitilgan sozandalarning soz chalib turganidagi tasvirlari o'lkamizda ijrochilik san'ati qadimdan rivojlanib kelganligidan dalolat beradi. Sharq xalqlarining musiqiy merosi bo'lmish maqom, mug'om datsgoh, navba, raga kuyi kabi ijrochilikning murakkab turkumlari avlodan-avlidga og'zaki ravishda o'tib kelgan. Tarixiy manbalar, bilimdon ustoz san'atkorlarning fikri hamda ilmiy tadqiqotlariga qaganda, XIII-XVIII asrlarda O'rta Osiyo, Xuroson va Ozarboyjon xalqlari musiqasida quyidagi o'n ikki (duvozdah) maqom mavjud bo'lgan. Bular: «Ushshoq», «Navo», «Busalik», «Rost», «Xusayniy», «Xijoz», «Raxoviy», «Zangula», «Iroq», «Isfaxon», «Zirafkand», «Buzruk».

Yana bir tarixiy manbaga murojaat qiladigan bo'lsak, ulug' olim Mirzo Ulug'bek Tarag'ayning «Risola dar ilmi musiqa» (Musiqa ilmi haqida risola) kirobining «Dar bayoni duvozdah maqom» (O'n ikki maqom zikri) bobida shunday fikrlar keltiriladi: «Xo'ja Abdulqodir ibn Abdurahmon Marog'aiy, Xo'ja Sayfiddin Abdulmo'min, Sulton Uvays Jaloiriylar» ning so'zlariga qaraganda, avvalda

maqomlar yettia bo'lgan «Maqomi Rost», «Maqomi Ushshoq», «Maqomi Navo», «Maqomi Raho'», «Maqomi Xijoz», «Maqomi Iroq», «Maqomi Xusayniy». Yana ushbu risolada ulug' bobomiz Ulug'bekning o'zi tanbur va nog'orani juda yaxshi chalganligini, «Bulujiy», «Shodiyona», «Axlokiy», «Tabriziy», «Usuli ravon», «Usuliy otlig'i» singari usullarni ixtiro qilganligini ta'kidlab o'tadi. Yuqoridagi fikrlarga suyangan holda shunday xulosa qilish mukinki, tarixiy sharoitda yangi ijro yo'llari sayqallangan ko'rinishlari bilan jilolanib kelgan. Keyinchalik xalqning etnik joylashishi, yashash sharoitlariga qarab, ularning turlicha madaniy rivojlanish davriga asoslanib har xil maqom yo'llari ham o'z o'rnini topganligi ehtimoldan holi emas. Natijada, keyingi asrlarga kelib Buxoroning «Shashmaqom»i («Olti maqomi»): «Buzruk», «Rost», «Navo», «Dugoh», «Segoh», «Iroq» maqomlari o'zining nasr va mushkilot qismlari bilan rivojlangan bo'lsa, Farg'onaning «Chor maqom»i («To'rt maqom»): «Dugoh-Xasayn»ning yeti yo'li, «Chorgoh»ning oltita ijrochilik yo'li, «Gulyori Shahniz»ning oltita ijrochilik yo'li hamda «Bayot» yo'llari bilan jilolanib ijro etib kelingan. Xorazm maqomlarida ham shunday holni kuzatish mumkin. Bunda faqat keyinchalik yettinchi qilib «Panjgoh» maqomi kiritilgan. Shuning uchun ham avlodan-avlodga o'tib kelgan bebaho musiqiy boylik sanalmish Buxoro, Xorazm, Farg'ona-Toshkent ijro yo'llari, maqomlari betakror ashula va kata ashulalar singari durdonalar bizga berilgan ulug' ne'mat sifatida ardoqlanadi. Musiqiy ijrochiligimizning yana bir yo'nalishi bo'lgan dostonchilik san'ati Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm voxalarida juda rivojlangan bo'lib, xalq baxshilari tomonidan sevib ijro qilinadi.

Xalq san'atining ulkan bilimdoni ustoz Yusufjon qiziq Shakarjonov «Milliy musiqa san'atimiz bamisoli bir daraxt bo'lib, uning tomiri Xorazm, tanasi Buxoro, choxlari Farg'onadir» deb ta'riflangan ekanlar. Ustozning bu so'zlarida kata ma'no yotadi.

Xalq cholg'ulari eramizdan avvalgi XII ming yilliqda dunyoga kelgan, deb taxmin qilinadi. Musiqachilik dastlab urma zarbli cholg'ular paydo bo'lgan. Bu tushunarli. Chunki, eng qadimgi mehnat qo'shiqlari ishning ritmik tuzilishi bilan bevosita bog'liq.¹

Keyin shovqinli cholg'ular paydo bo'ldi. Ijrochilar qarsak chalib ritmni ta'kidladilar, shovqinli cholg'ular ta'sirini kuchaytirdilar. Ijrochi ayollarning chapak zarblari o'ziga xos, takrorlanmas, go'zal holatni vujudga keltirar edi.

Keyinroq xalq ustalari tomonidan qamish yoki bambuk poyasidan sunray, xushtak, yana biroz o'tkach esa nay (bo'ylama, ko'ndalak, ko'p yo'lli), naysimon

¹ S. Abdullayeva. "Sovremenne ozarbayjanskiy muzil'nie instrumenti 1". Baku. 1984 u.5-str.

xushtaklar, shiqildoqlar, chiltorlar, (arfa, lira) va kifarlar yasaldi. Vaqt o'tib u cholg'ular yanada takomillashib (ko'p yo'lli, shuningdek zamonaviy ko'p teshikli) naylar yuzaga keldi. So'ngroq torli-mizrobli va torli-kamonchali musiqa cholg'ulari paydo bo'ldi Ulardan saroy ayonlarining marosimlarida, xarbiy yurishlarida foydalanildi.

Qadimgi Sharq madaniyati quchog'ida o'zbek xalq cholg'ulari shakllandi. Ular ko'p asrlik taraqqiyot davomida o'ziga xos xususiyatlarini, tovush tusini saqlab qoldi. O'ziga xos tuzilishi tufayli nay, sunray, tanbur, dutor, rubob, g'ijjak, qobuzlar an'anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida O'rta Osiyoning g'arbiy viloyatlarida Parfiyon(a), sharqida esa Grek-Baqtriya davlatlari tashkil topdi. Eramizning I asrida O'rta Osiyoning janubiy qismida qudratli Kushon shoxligi tarkib topdi. Maxalliy Kushon sulolasi xokimiyati ostida bir qancha davrlarlar birlashdi, buning natijasi o'laroq shaharlar yuksaldi, madaniyat gullab-yashnadi, yangi-yangi musiqa cholg'ularning yaratilishiga shart-sharoit yuzaga keldi.

Quldorlik tuzumi davrida Marokand, Niso, Tuproqqal'a, Termiz va boshqa shaharlar mavjud edi. Ushbu shaharlar xududida olib borilgan qazilma ishlar chog'ida badiiy xunarmandchilik buyumlari, turli xil cholg'ularning tasvirlari topildi. Quldorlik jamiyati O'rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida muhim bosqich bo'ldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholg'ular ham takomillashdi.

Eramizning IV asridan boshlab O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarida o'zgarish yuz berdi: quldorlik tuzumi o'rnini asta-sekin feodal tuzumi egallay boshladi. IV asrning 60-yillarida O'rta Osiyoga turklarning kirib kelishi natijasida turkey va sharqiy Eron xalqlarining aralashuvi tobora kuchayib, natijada o'zbek va boshqa O'rta Osiyo xalqlari shakllandi. Shu davrdan boshlab O'rta Osiyo xududi Turkiston (turklar yashaydigan joy) nomini oldi.

Asrimizning 30-40 yillarida uyushtirilgan axreoligik ekspeditsiyalar (S.L.Tolstov, V.A.Vyatkin, M.B.Masson va boshqalar rahbarligida) natijasida O'rta Osiyo madaniyatini, shu jumladan xalq cholg'ularini o'rganishda qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lindi. Topilgan madaniy yodgorliklar; nay, rubobsimon cholg'u, hozirgi doiraga o'xshash do'mbira va shu singari cholg'ularni chalayotgan mashshoqlar tasvirlangan. Bular Afrosiob, Tuproqqal'a, Aytaram (Aytaram frizi deb ataladi) kabi shaharlarda topilgan spool idishlardagi mashshoq haykalchalardir. Ularda turli xil musiqa asboblari: Iyuntya, tanbur, rubobsimon cholg'u qonun, ud rud, shemane (musiqor), chag'ona, chiltor, nay burg'u sunray, karnay, doirasimon sholg'ularida mashq qilishlari tasvirlangan.

Xalq cholg'ulari O'rta Osiyo aholisining turmushi va mehnat faoliyatiga singib, inson faoliyatining ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Cholg'ular jo'rligida qo'shiq, o'yin va kuylar xalqning kata-katta marosimlari va oilaviy bayramlarida ijro etilgani bizga ma'lum. Bayramlar ko'proq yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoda «Navro'z», «Lola sayli», «Hosil fasli», «Qovun sayli», «Uzum sayli» kai mavsumiy bayramlar keng tarqalgan. Bunday ommaviy bayramlarni xalq cholg'u ansambllari, xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bayramlarda, madaniy marosimlarida ayniqsa karnay, sunray, doira, nog'ora va chindoul kabi urma ar-li musiqa cholg'ulari keng qo'llanilgan.

Feodalizm davrida O'rta Osiyo xalqlari madaniyati taraqqiyoti yangi bosqichiga ko'tarildi. VII asrda Osiyoga arablarning kirib kelishi keng xududda arab xalifaligini barpo etdi. Tirik jonzotni tasvirlashni taqiqlovchi islom dinning yoyilishi devoriy suratlarni, shu jumladan musiqa cholg'ulari tasvirining barxam topishiga olib keldi. VII-tanilgan. U Ozorbayjonning Urmiya shahrida tug'ilgan. Safiuddineng eng kata yutug'I lad («modus»)larning mukammal sistemasini ishlab chiqqanligidadir.

Ibn Zaylining (1044 yilda vafot etgan) «Musiqa haqida to'liq kitob»i («Kitob ul-kabi fil-musiqiy») uning musiqa ilmidagi yagona va bebaho kitobidir. U yangi usulni – musiqada ladlarni xarflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abdulqodir Marog'iy (XV asr) Abdulqodir ibn-G'oyibiy (Marog'iy) Ozarbayjanning Marog' shahrida tug'ilgan bo'lsada, hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida – Samarqandda o'tgan va Xirotda vafot etgan. «Musiqa ilmida ohanglar to'plami» («Jami al-alxan fi-ilm al-musiqiy») risolasida musiqa haqidagi ta'limotni – kamoncha, yeti torli g'ijjak kabi bir turdagi musiqa cholg'ulari borligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitdi. Al-Xusaynning (XV asr) Musiqiy Kanonlarida asosan O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan ikki torli musiqa cholg'usi – dutor haqida ma'lumot berilgan. Qutbiddin ash-Sheroziy (1236-1310) eronlik musiqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo'lib, o'z risolasida kamonchali tanbur haqida ibratli muloxazalar bildirgan hamda inson ovozini musiqa asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan. XVII asrda yashagan buxorolik musiqashunos Darvesh Ali o'z risolasidagi tanbur, chang, qonun, barbot, chag'ona, ud, rud, rubob, qobuz, g'ijjak, shemane, ruxavza, kungura kabi musiqa cholg'ulari haqida batafsil ma'lumot bergan.

Buyuk Sharq mutafakkirlarining merosi xalq cholg'ularini o'rganish sohasida ham tarixiy qimmatga ega. Abu Nasr Muhammad Farobiyning mashhur asari – «Musiqa haqida kata kitob» («Kitob al-musiqa al-kabir») ulkan ahamiyatga ega. O'rta asr olimi bu kitobida ikki xil musiqa ijrochiligi:

Ohangni inson ovozi (qo'shiq san'ati) va cholg'ular vositalarida qayta tiklashga ajratadi. Farobiy mohir ijrochi sifatida musiqa cholg'ularining jamiyat hayotidagi rolini o'rganishga ahamiyat beradi va u: «...Jangu-jadallarda, raqslarda, to'y-tomoshalarda, ko'ngil ochar bazmlarda hamda ishq-muhabbat qo'shiqlarini kuylashda chalinadigan o'ziga xos cholg'ular bor», - deb, yozgan edi.²

Musiqiy san'atimizning piru komili bo'lmish «Shashmaqom» milliyligimizning kasbiy mumtoz ijrochiligida eng daqimgi, yirik va murakkab janr hisoblanib, u jahonni o'z ruhiy taassurotlari bilan lol qoldirib kelmoqda. Avesto, Sug'diyona, Zardushtiylik va Buddaviylik, Bordab Marvaziy hamda ulug' alloma, o'z davrining olimlari orasida jahonning ikkinchi o'qituvchisi nomi bilan mashhur al-Farobiy, fit-tibu-olam shahanshoi va raisi Ibn Sino, Abdul Qodir Marog'iy, Darvesh Ali va boshqalar tomonidan shashmaqom va maqom o'qitish usullarida nazariy va amaliy tasniflar tatbiq etilgan.

Ayniqsa, Forobiy va Ibn Sino aruz vaznlari ishlab chiqqanligi haqida tadqiqotchi Said Bolta Zoda Saidiyning jahonshumul ahamiyatga ega, bir necha ilmiy tadqiqotlari mavjudligini ta'kidlash joiz. Uning ma'lumoyiga ko'ra: «Sharq usul ta'limotlarining psixologik taassurotlarida ushbu olimlarning zarb-usullari ham Sohibqiron Amir Temur va temuriylar tomonidan harbiy yurishda keng qo'llanilgan edi».

Masalan: Qarshini zabt etishda 300 ta nog'oralar ijrosi dushmanni psixologik jihatdan larzaga tutgan va jangsiz taslim bo'lishiga olib kelgan. Yana dushmanning 200 minglik armiyasini 5000 askar orqali psixologik taktika qo'llab taslim etishda turli xil, jahon tili bilan aytganda, idiofonlar, membronofonlar va aerofonlar guruhlariga mansub cholg'ularning zarb usullari va tovushlaridan foydalanilgan. Tengsiz dushman esa ruhiy jihatdan qaltirab qolgan va jangsiz taslim bo'lgan. Yoxud bayrokdarning qo'llanilishida ham psixologik taktika orqali dushmanlar qo'yilgan, deyilgan. Ushbu an'ana, shuningdek, Xusayn Boyqaro, Mironshoh, Mirzo Ulug'bek tomonidan va Buxoro amirligida ko'p qo'llanilgan bo'lib, Qo'qon, Xorazm, Qozog'iston va boshqa davlatlarning amirzodalari va xonlari tomonidan ham foydalanilgan.

Markaziy Osiyo olimlari A.A.Semyonov, A.Rajabov, G.Pugachenkova, T.Vizgo av ayniqsa, A.Nazarov tomonidan Farobiy va Ibn Sino nazariyasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlar yuzasidan jahon notaqiyasi orqali kengroq yoritib berilgan. TTTb kabi Rossiyaning tibbiyot olimi V.N.Bogolyubov «Ichki kasalliklar» o'quv qo'llanmasida ham yurak qopqasidagi zarblar (mitral sistenoza)ni, klapanlar zarbi deb

² Qarang: A.Odilov. "Uzbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi".-T., 1995 yil.

aniqladi. Bundan tashqari, S.B.Saidiy o'z tadqiqotlarida: «Bundan ming yil oldin Inb Sino «Ash-Shifo», «Nuqtahoi jolibiy» risolasida yurak .aritmik zarblari usuk-uslublarini an'anaviy (kardiogramma)da, qadimgi falsafiy qoidasida (doirasimon sistema) notalar tushunchasini so'zlar talaffuzida yechib ko'rsatganligidan nafaqat V.Bogolyubov yo san'atshunoslik va tibbiyot xatto jahon olimlari ham bexabar ekanliklari ma'lum darajadadir», - deydi. Shunday 'qilib, ushbu usullar shashmaqomning tuzilish konstruksiyasi va gavdalanishi, tasnifi va tavsiflanishida «Mushkilot yo'nalishi» (cholg'u ijrochiligi)ning ham «Nasr» (ashula yo'nalishi)ga kata ta'siri borligi bilan uning inson tarbiya vositalari va ruhiyatiga ham bog'liqligini inobatga olsak, Shashmaqom: inson tarbiya vositalarining abad-ul-piri-kaloni sifatida muhim o'rin tutishi, ajdodlarimiz ruhi bilan chanbarchas bog'lanib kelinishi: inson yuragi bilan hamohangligida milliy o'zligimiz intonnaqiyasida qolipimizni saqlashi, u yo bu jarayonlarda tarixan ruhiy tarbiya omili ekanligi; psixologik gavdalanishi va ruhiy ta'sirchanligi bilan jahonnizabt etganligi; Sharqning kasbiy musiqasida qimmatbaho an'anaviy, badiiy lirik ko'rinishlari bilan inson his-tuyg'usini junbushga keltirishi;

Jahonda yagona yo'nalish hisoblanib, u kabi ruhiy ta'sirchanlik, chuqur va murakkab falsafiy zarb-usullarining tuzilishlari, jahon hamjamiyatida tirik xazina sifatida tan olingan omildir. U sharq an'anaviysan'atining amaliy jihatdan milliy va mahalliy, an'anaviy-badiiy, ma'naviy-mafkuraviy, shaklan yirik mo'jizalaridan biri va o'zligimiz abadiy timsolidir.

U mustaqillik davrida o'z ildizlari sari yo'l ochib, jahonda yana ham kengroq tanila boshladi. Bunda:

-Shashmaqom, inson tarbiyasida yosh tanlamasa ham, ayniqsa bola tarbiyasining asosiy omili bo'lib kelgan. Unda ohang tuzilishining qolipi bo'lmish – usul, jahon tarixida zarblar xazinasining mo'jizasidir;

- ohang shakli tizimini doira va nog'ora cholg'u sozlari boshqaradi. Undagi ayrim doira usullari inson yurak tebranishi bilan hamohang ekanligini, san'atshunoslik va sharqshunoslik olimlarining ilmiy risolalarida misollar keltirib anglash mumkin;

- Shashmaqom, ilohiy-ruhiy kuchlari, falsafiy qilib aytganda, undagi psixologik tavsiflanishlarda insonni ezgulikka, poklik, jasurlik va mardlik, ayniqsa, orombaxshlikka chaqiradi.

Doira urma cholg'usi ham nafaqat kuchli ruhiy, balki ilohiy taassurotlarni qo'zg'ashga qodir. Shu bilan bir qatorda cholg'u musiqiy (estetik) va nomusiqiy (noestetik) xususiyatlarga ega bo'lib, u orqali ruhiy xastaliklarni davolaganlar.

Demak, doira bola tarbiyasida muhim o'rin tutib, uning hayotida juda keng tavsifiy gavdalanadi hamda uning butun hayoti davomida psixologik ruhiy ahamiyat kasb etib boradi. U nafaqat bola ongida, balki ong osti harakatlarida, oliy asab faoliyatida differensial qo'zg'alishi natijasida ilohiy zarb-usullari nog'ora va doirada bajariladi.

Ushbu zarv-usullari shashmaqomdan ham o'rin olganligi ma'lum Demak, shashmaqomdagi ruhiy taassurotlar nafaqat vocal va instrument yoki raqs janrlari, tilde samo'la (kosmologik intonnaqiya) kuylashm ayniqsam aruz tizimi, doira usuli ta'sirchanligi bilan bog'lanib, alohida o'rin tutadi. Ba'zi yirik va madaniylashgan jahon davrlarida yosh bolalarning dunyo qarashini keng, ongini milliy o'zaklarda rivojlantirib tarbiyalash vositasi sifatida irodasini mustahkamlash uchun bog'cha va maktablarda an'anaviy musiqa orqali tarbiyalash yuqori darajada yo'lga qo'yilgan,

Ayrim davrlarda chuqur tarixga ega milliy an'anaviy musiqalari bo'lmasa ham, chetdagi, aniqrog'i, «Shashmaqom» yo'nalishidan baxramand bo'lish va foydalanish darajasi kun sayin ortmoqda. Bunda:

Shashmaqom, ruhiy terapevtik jihatdan asab, yurak, qon bosimlari, kunduzgi va kechgi arteriyalar va ayrim og'riqlarda shifobaxsh ekanligi, xissiyot tuyg'ulari, xotirotni kuchaytiruvchanligi va fikrlashga chaqiruvchanligi kabi xususiyatlarga ega bo'lib, u jahon olimlari e'tiborini tobora jalb etib bormoqda.³

³ Qarang: S.Saidiy. "Moziydan sado". "Tarbiya" jurnali.-T.,2007 yil. 2-son.

1.2 BORBAD SHARQ MUSIQASINING ASOSCHISI.

Borbad yetuk musiqashunos, bastakor, raqqos, hofiz va shoir bo'lgan. U taxminan 589 yili Marvda dunyoga kelgan. Turkmanistonning hozirgi Bayramali muzofati yaqinida joylashgan Marv VI-VIII asrlarda ilm-fan, madaniyat, san'at va adabiyot, hunarmandchilik rivojlangan shahar bo'lgan. Yettinchi asrda mo'yna, charm buyumlari, musiqa asboblari, ayniqsa, turli-tuman bo'z, harir shoyi matolari bilan jahonga shuhrat qozongan. Xatto arablar unga Shohijahonni (jahon shohisi), - deb ham nom berganlar. Marvda muxtasham kutubxona, ilmiy markaz, madrasalar qad ko'targan. XI-XII asrlarda Marv Saljuqiylar hamda Xorazmshohlar davlatining markazi bo'lgan. Bag'doddagi «Baytul xikma» yoki «Ma'mun akademiyasi» deb nomlangan ilmiy markazda Al-Xorazmiyga hamroh bo'lib kelgan. Marvaziy taxallusli bir necha riyoziyot va falakiyot (astronom) olimlari ishlagan. Anvariy Marvaziy, Abdulloh Marvaziy, Abdurahmon Marvaziy, Muhammad Solix Muzaffar Marvaziy, Muhammad Kison Marvaziy singari o'nlab san'atkorlar va qomusiy bilim sohiblari hayotining asosiy qismi Marv bilan bog'liq. Bundan tashqari Firdavsiy va Tabariylar Marvda dunyoga mashhur baxshilar, Ozarvar Changiy singari sozandalar yashab o'tganlarini qayd etishgan.

Bo'lajak bastakor ana shu go'zal madaniy markazda, Arab va Ajam⁴ mamalakatlaridagi madrasalarda ta'lim olgan. Yigitlik yillaridayoq xalq kuylarini maxorat bilan chalish hamda qo'shiq aytishda nom chiqargan.

Zamonasining xukmronlari Borbadni saroylariga jalb etmoqchi bo'ladilar. Ammo yosh xofiz Eron shaxanshoxi Xusrav Parviz saroyiga borishga jazm etadi. Zeroki, Xusrav adabiyot va san'atning, umuman madaniyatning taraqqiyotiga jiddiy e'tibor berib, ko'olab san'atkorlarga xomiylik qilardi. Borbad saroyidagi ortiqcha bazm-dabdabalar, bexuda yurish-turishlarga qaramay, ijodiy ishlar bilan jiddiy shug'ullanadi: yosh xofiz, musiqachilar tarbiyasiga aloxida e'tibor beradi. Sosoniylar sulolasi davrida yetishgan mashhur sozandalar Nekiso Changiy, Ozodvor Changiy, Geso'i Novagar, Sarkash va Sarkablar bevosita yoki bilvosita Borbad shogirdlari hisoblanadilar. Borbad bastakor va xofizgina bo'lib qolmay, iste'dodli shoir ham edi. Uning aksariyat kuylari o'z she'rlari matniga yozilgan. O'sha davrdagi xijoli (barmoq vazniga yaqin) yangi she'riy shaklning ixtiro qilinishi ham borbad nomi bilan bog'liq.

Tabiatan shoir, sozanda, bastakor, xofiz va raqqos bo'lgan Borbad ijodining ilk pardalaridan boshlaboq, asarlarida tabiat ko'rki, bahorning betakror chiroyi, hayot

⁴ O'tmishda arablar yashaydigan yurtlardan tashqari Sharq mamlakatlari "Ajam"-deb, yuritilgan.

nashidasini kuylashga, ifodalashga intilgan. Bastakor ijodining tadqiqotchilari uning «Gulzor», «Sabz bahor», «Rohi gul», «Oroishi xurshedu moh», «Abhari kuhan», «Ravshan charog'i», «Polizbon», «Dilangizon» singari asarlarda bevosita tabiat go'zalligi aks etganligini o'qtiradilar. U xaftaning yeti kuniga nisbat berib «Xusravoniy» ohanglari to'plamini, oyning 30 kuniga qiyoslab 30 lahn (kuy, maqom yo'li), yilning 360 kuniga bag'ishlab shauncha tarona yaratgan. Borbadning «Sigona»sidagi 19 va 20-qo'shiqlar «Kini Eraj» hamda «Kini Siyovush» VII-X asrlarda Buxoro axli tomonidan qadimgi bahodirlarning xotiralash marosimida ijro etilgan.

Borbad yaratgan kuy va taronalarning ko'pchiligi bizning zamonamizgacha o'zgarishsiz yetib kelgan. Musiqashunoslarning aniqlashicha, barbat cholg'u asbobini ham Borbad ixtiro etgan. Uning «Zarafkand», «Nuxuft», «Gulno'sh», «Oromishi jon», «Darg'am» kabi kuy va taronalari arab, turk sozanda hamda mashshoqlari to hanuz ijro etadilar. Bastakorning arab mamlakatlarida Baxdbad, Borid, Paxlapaz va Fazlbaz taxalluslari bilan keng shuhrat qozonishi ham shundan dalolat beradi. Borbad musiqiy majmualaridagi barcha qo'shiq matnlarini o'zi ijod etgan. Sharq musiqiy bilimi donishmandlarining o'qgirishicha, «Yazdon ofarid», «Sabz andar sabz», «Partavi farxor», «Kini Siyovush», «Bog'i Shaxriyor», «Shabdiz» singari mavsum va marosim qo'shiqlari ana shular jumlasidandir. «Shashmaqom» ohanglari silsilasidagi «Zarafkand», «Xusravoni», «Navro'zi Buzurg», «Navro'zi Ajam», «Navro'zi xoro» maqom yo'llarida Bordab ijodining an'analari bevosita davom etmoqda. Borbad ijodi o'tmish musiqashunoslari tomonidan yuksak baholangan.«Eron musiqasi bilan tanishish» kitobining muallifi Aziz Sha'boniy «Borbad Sharq musiqasi tarixida yorqin siymolardandir. U bu sarzamin xalqlari misiy ilmi, notasi, sozu ovozinig asoschisidir» deb yuqori baho beradi. Forobiy, Ibn Sino, Abdurahmon Jomiylarning musiqasiga doir risolalarida Borbadning musiqa aste'dodini e'zozlab unga yuksak baho berganlar.Borbad VII arsning o'rtalarida ona shahri Mavrda vafot etgan.

Hayoti murakkab va fojiali kechgan Bordab hamda uning sozi barbat haqida ko'plab rivoyatlar, nakllar tarqalgan. Ular kitoblardan ko'chib, avlodlardan-avlodlarga o'tib yuradi. Biz ana shunday nakdlardan ayrimlarini Borbad shogirdlari tilidan bayon etdik.⁵

Sosoniylar sulolasining so'nggi hukmdorlaridan bo'lgan Xusrav Parvez II shoxlik qilgan davr (590-628 y.) da Eronda madaniyat ayniqsa, gullab-yashnadi.Sosoniylar sulolasi hukmronligi 400 yildan ortiqroq (226-651 y.) davom etgan bo'lib, bu davr madaniyat, san'at ancha rivoj topganligi bilan tavsiflanadi.

⁵ X.Xamidov. «Qirq besh alloma hikoyat».-T.,1995 yil.

San'atni sevish, uning namoyondalarini e'zozlash, Xusrav Parvez P-ning shaxsiy xislatlaridan biri bo'lganligidan, uning saroyida turli soxa ijodkorlari, jumladan, qo'chiqchilikda dong taratgan xofizlarning kata guruhi to'olangan edi. Bu san'atkorlar nafaqat eronlik, balki atrof mamlakatlardan ham shoh xizmatiga taklif qilingan bo'lib, musiqachilar, qo'shiqchilar, musiqa nazariyotchilari, raqqosalar, bastakorlar bo'lib, sarkash, Bamshod, Noqus, Romtin, Navogar, Sarkab, Ozodvar, Changiy, Robustlar shular jumlasidan edi. Borbad Marvaziy ular davrasida yorqin yulduz bo'lib, alohida ajralib turardi.

Shuni aytish joizki, Sosoniylar davri san'atida nay, barbad, rubob, chang, karnay, sunray, nog'orava boshqa sozlardan ko'oroq foydalanilgan.

Qadimgi «Xusravoniy» turkumidagi mumtoz musiqa asarida bayon etilishicha, «Navro'z» bayramlarida odatda Barbodning «Fayolobod» qo'shig'I ko'pchilik tomonidan doim kuylanardi. Bu esa uning ushbu qo'shig'i juda ommalashganligidan dalolat berardi. Mazkur asarda Borbad haqida yana shunday deyiladi. «Uning qo'shiqlarida, o'zi to'qigan she'rlarida shohning ta'rifi, uning majlisi ziyofatlarida, harbiy yurishlari va erishgan g'alabalari mohirlik bilan kuylangan. Borbad xalq oldiga har bir chiqishida albatta biror yangi she'r yoki qo'shig'I bilan tinglovchilarni lol qoldirgan. Uning har bir taronasi boshqalarnikidan ajralib turgan. Shuningdek, Borbad o'z she'r va qo'shiqlarida shohni muruvvatli, odil bo'lishga, bechoralarga yordam qo'lini cho'zishga, gunohkorlarni avf etishga va ortiqcha jazolamaslikka ham chaqirardi. Xatto shohga noxush xabarlar ham Borbadning she'r yoki qo'shiqlari orqali bildirilgan. Chunki shohga nuxush xabar olib keluvchilar ko'pincha qattiq jazo olardi.

Shunday xususiyatlari uchun ham Borbadning saroydagina emas, balki el orasida ham obro'si va shuhrati yuksak edi».

Borbad Sharq san'atida hozirgi kungacha keng foydalanib kelinayotgan an'anaviy musiqa sozi bo'lgan udni yanada takimillashtirdi va unda mislsiz kuylar ijod etdi. Bu sozga xatto Borbad nomi berilgan. Shundan beri soz manbakarda ham, el orasida hozir ham shu ikki nom bilan atalib kelinadi.

Borbad san'at tarixida birorta san'atkor tutmagan yo'lni kashf etdi, ya'ni yilning har bir kuniga bag'ishlangan 360 ortiq kuylar yaratdi. U ijod etgan boshqa 30 ta tarona «Oy sokinligi», «Shirin bog'i», «Ruh yo'llari», «Taxt», «Taqqis shaxti», «Ko'm-ko'k», «Sarviston», «Marvarid soyabon» va xokazo deb atalardi.

Darhaqiqat, Borbadning yorqin ijodiy yutuqlari, iste'dodli barcha qirralarining namoyon bo'lishi ayniqsa shoh Parvez II saroyida yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Xolid-el-Fayz, Al-Buxturi, Al-Fakix, As-Saolibiy va A.Firdavsiy kabi Sharq

allomalarining ta'kidlashicha, Borbad iste'dodining barcha tomonidan e'tirof etilishi VII asrning ikkinchi o'n yilligiga to'g'ri keladi. Aynan shu davrda Borbad o'z shonshuhratining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan edi.

Borbad davridagi harbiy qo'shiqlar tarkibida ayniqsa «Mozandaron» qo'shig'I mashhur bo'lib, uning mazmuni qadimgi muqaddas «Avesto» kitobidagi matnlardan olingan, asosiy qismini Borbad o'zi yaratib va o'zi ijro etib, nom chiqargan. Jang maydonlarida, g'alaba tantanalarida ijro etilgan ushbu qo'shiq o'z davrida an'anaviy asarlardan biriga aylanib qolgan.

1205 yilda fors tilida tuzilgan «Xafz kulzum» («Yeti dengiz») nomli kata lug'atda qayd etilishicha, Borbad «Surudi Musajja» nomli yirik asarlar majmuini yaratib, unda qo'shiqlar hamda ularni ijro etish uslublari haqida fikrlari bildirgan.

Borbad yaratgan qo'shiqlardan ayrimlarining nomlari bizning kunlarga yetib kelganki, ularga «Yam-yashil», «Ov gashti», «Choshtgoh», «Sarvzor» va boshqa asarlar kiradi.

Borbad o'z majmuida 30 ta asarini keltiradi va ularda ko'proq inson hayotining abadiy emasligi, imkon boride hayotning barcha sharoitlaridan unumli foydalanish zarurligi haqida kuylanadi. Shunday ekan, biz Borbadga shubhasiz, teran fikrli falsafiy qo'shiqchi deb, ya'ni hayot mazmunini, uning qadriyatlarini yoritib, insonning jamiyatda tutgan o'rnini ochib bera olgan ijodkor sifatida qarashimiz mumkin.

Insoniyat tarixi shundan guvohlik beradiki, ko'plab soxalar olimlari, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalar nomlari yuzlab, xatto minglab yillar davomida minnatdor avlodlar yodidan ko'tarilmaydi. Nomi aslo unitilmas ana shunday buyuk insonlar orasida bundan 1400 yildan ortiqroq ilgari yashab, barakali ijod qilgan daxo bastakor Borbad Marvaziy siymosi butun Sharq ijodchiligida hamoyon yorqin yulduzdek charaqlab turibdi.

O'rt Osiyo hududida Turk xoqonligi davrida ushbu o'lkalarda yashagan xalqlar ijtimoiy-madaniy hayotida jiddiy o'zgarishlarga ro'y bera boshladi. Bunday hol mazkur xalqlar qo'shiqchilik san'atida ham aks etdi.

Arxeologik va tarixiy manbalar bunday xalqlar madaniy hayotida an'anaviy qo'shiqchilik san'ati turlari saqlanib qolganligi hamda yanada takomillashganligidan dalolat beradi. Bunga IV-VIII asrlar davomida musiqachilar tasviri tushirilgan buyum va idishlar ham dalil bo'la oladi.

Bulardan tashqari, qazilmalardan qo'shiq aytayotgan, raqsga tushayotgan va musiqa cholg'ulari chalayotganlar tasviri tushirilgan maxsus uy-ro'zg'or buyumlari, taqinchoqlar ham topilgan.

V-VII asrlarda topilgan qo'shiqchi va musiqachilik tasvirlangan haykalchalar va naqshlar bundan ilgari davrga mansub shunday ashyolardan ancha farq qiladi. Ammo ular qo'lida tasvirlangan ud, qo'shnog'ora o'zha sozlar hozirgacha o'z shaklini deyarli o'rgartirmay saqlanib qolganini ko'rish mumkin.

Panjikent topilmalaridan yana birida qattiq gardishli, egik chang chalayotgan musiqachi ayol tasvirlangan. Ayni shu yerda yana nay, ud kabi musiqiy sozlar chalayotgan va qo'shiq kuylayotgan tasviri ham mavjud bo'lib, bular majmui kichik bir ansambl mavjudligidan darak beradi. Shuningdek, bu yerda raqsga tushayotgan to'rt nafar raqqosalarning ham tasviri ko'rinib turibdi.

Bolaliktepa qal'asidan topilgan V-VI asrlarga oid tasvirda maxsus tashkil etilgan ziyofatda bir necha musiqachilar chang, nay chalayotgan, xonanda esa qo'shiq aytayotganini ko'rish mumkin. Samarqand ahli har bir bayramni qo'shiq va raqssiz o'tkazmagan va bu san'at turi o'sha aholi ijtimoiy-madaniy hayotida alohida rol o'ynagan.

O'rganilayotgan davrda O'rta Osiyo qo'shiqchilik san'atining yuksak darajada rivoj topganligini boshqa davlatlar xalqlari e'tirof etilgani bilan ham izohdosh mumkin edi. O'lkamizda ijod qilgan ko'plab qo'shiqchi, sozanda, raqqosa san'atkorlar o'zga davlatlar hukmdorlari saroylaridagi rasmiy tantanalarida o'z mahsulotlarini namoyish etganlar.

Bu borada o'lkamiz san'atkorlari Xitoyda kata nufuzga ega bo'lganliklarini ko'rsatib o'tish mumkin. Xitoy imperatori saroyida Buxoro, Samarqand, Shosh va boshqa shaharlardan kelgan musiqachi, ashulachi va raqqosalar o'z san'atlarini namoyish qilganlar. Xattoki ularga xitoycha ismlar qo'yilib, ijro etgan musiqa va qo'shiqlari o'sha xalq tilida nomlangan. Ingliz olimi E. Sheferning yozishicha, Xitoyda O'rta Osiyolik va Sharqiy turkistonlik musiqachilar doimo izzatda bo'lgan. Buxorolik tomoshachilar, Samarqandlik naychilar, Toshkentlik raqqosa va boshqalar uzoq Sharqqa doimo panohtopishga ishonar edilar.

Sharqning serqirra ijodkori, Turonzaminining Marv viloyatida tavallud topgan ilk alloma bastakor Borbad Marvaziyning yoshlik chog'lari o'tgan davr ro'y berayotgan zamon edi.

Bu san'atkorning o'zi tug'ilib o'sgan xududdagi ijodi hamda Eron sasoniylari shohi Xusrav Parvez II huzuriga borgunga qadar kechgan hayotiy faoliyati haqida juda kam ma'lumotlar saqlangan. Shuning uchun bizgacha yitib kelgan shu ma'lumotnigina bayon eta olamiz.

Shunisi aniqki, Borbad o'z ijodi va boshqa san'atkorona bilan O'rta Osiyo va Eron xalqlari o'rtasidagina emas, balki butun Sharq xalqlari orasida ma'lum va

mashhur bo'lgan. Buning sabablari ko'p bo'lib, bizningcha, uning eng muhimi Barbodning ijodi o'rganilayotgan davrda boshqa hududlardagi xalqlar orasida keng tarqalgan fors-tojik tilidagina emas, balki butun Sharq xalqlari tillarida ham kuy va qo'shiqlar yaratib mukammal ijro etganligidadir. Bunga alohida e'tibor berishimiz shuniki uchun ham joizki, qadmda va o'rta asrlarda Turon va Xuroson xalqlari o'zaro mustahkam iqtisodiy va madaniy munosabatlarda yashagan. V-VII arslargacha Xuroson xalqlarining aksariyati parfikliklar tilida so'zlashgan. Borbad yashagan davrga kelib esa, forsiy-davriy tillari sekin-asta o'z ustunligiga ega bo'la boshlagan. Bu vaqtgacha agar Xurosonda parfiy, Toxaristonda (hozirgi Sirdaryo viloyati) baqgriy, Buxoro va So'g'ddaso'g'diy tillari qo'llanilgan bo'lsa, biz o'rganayotgan davrga kelib, forsiy rili ularni asta-sekin chiqara boshlagan va Turon, Xuroson hamda Shimoliy Afg'onistonda ustuvortavsifga ega bo'lgan abadiy tilga aylana brogan.

Atokli musiqashunos Vinogradov o'zining «Klassicheskie traditsii iranskoj muziki» nomli kitobida Borbad Marvaziy haqida «Borbadning nomi va shuhrati ayniqsa sasoniylar davrida Sharqda va uning vatani bo'lmish Turonda keng yoyildi. Uning ona shahri bo'lmish Marv esa o'zining madaniyati hamda musiqaviy an'analari bilan mashhur edi», - deb, yozadi.

Abu Mansur as-Saolibiy (961-1038 yillar) esa o'zining «Yatimat at-daxr» asarida ta'kidlashicha, Borbad Turon o'lkasining Marv viloyatidan bo'lib, keyinchalik arablar unga Faxlabod yoki Faxlaboz deb nom berganlar.

Borbad taxminan 588 yili Marv viloyatida tavallud topadi. Manbalarda ko'rsatilishicha, Borbad ma'lumotli, savodli oilada dunyoga kelgan. Uning otasi qo'shiqchi, shoir hamda Sharq xalqlari qo'shiqchilik madaniyatidan xabardor bo'lib, ancha taniqli edi. Shuning uchun bo'ls kerak, Borbad o'zining musiqa sozasidagi dastlabki saboqlarini otasidan olgan. Marv shahriga kelganida qobiliyatli va yetuk san'atkorlar orasida bo'lishga harakat qiladi va o'z ijodiy mahoratini tobora oshirib boradi. Uning uchun bu davr saboq olish, o'rganganlarini takomillashtirib boorish davri bo'ldi.

Shuning uchun ha uning bu yerda egallagan bilimlari kelajakda uni Sharq xalqlari qalbini zabt etadigan san'at asarlarini yaratishida, buyuk san'atkor bo'lib yetikshida ulkan zamin xizmatini o'tadi. Borbad tabiat in'om etgan betakror yoqimli ovoz soxibi, sozanda, bastakor, raqqos va shoir edi. U Marvda 29 yoshgacha, ya'ni Eron shohi Xusrav Parvez II xuzuriga borguniga qadar o'zining yuqorida qayd etilgan serqirra san'ati bilan mashhur bo'lib tanila bordi, shuningdek, Baqtriya, So'g'd va Marg'iyona xalqlari madaniyatidan bahramand bo'ldi.⁶

⁶ Professor: X.Xamidovning "Sharqning serqirra ijodkorlar" I nomli maqolasidan foydalaniladi.

II-BOB. MARKAZIY OSIYO MADANIYATIDA CHOLG’U SOZLARNING TUTGAN O’RNI

2.1. Sharqda islom va musiqa

Ibn Sino zamondoshi, suriyalik shoir va mutaffakir al-Maarriy (979-1057) ning musiqa va uning inson ruhiyatiga ta’sir qilishi haqidagi fikrlari shoirning «Rislatu-l-gufron» asaridagi rivoyatlarda o’z ifodasini topgan.

Jannat go’shalarida safarda yurgan shayx odamlardek so’zlashuvchi g’ozlarni uchratib, hayrat aralash ulardan: «Bu yerda nima qilib yuribsizlar? – deb so’raydi. Shunda ular mana shu o’tloqqa tushib qilayotgan dugonalarimizga ashula aytib berishimiz buyurilgan» - deyishadi. Birdan g’ozlar silkinishib, jannat libosidagi to’lishgan qizlarga aylanishadi. Ularning qo’llarida turli-tuman cholg’u asboblari paydo bo’lib qoladi. Xudoning amridan shayx hayratga tushadi. Shayx shu yerda o’tirgan shoirlardan Abu Umam she’rini kuyga solishlarini so’raydi. G’oz-qizcha ud torlarini asta chertib, shunday ashula boshlaydiki, uning quvonch va shiddati har bir eshituvchi qalbiga oqib kira boshlaydi. Agar o’tirganlar jannatiylar bo’lmay, tosh yoki yog’ochdan yasalgan butlat ham ovozlari ta’sirida o’yinga tushib ketgan bo’ladilar.

Shayx iltimosiga ko’ra, g’ozcha-qiz kishi yuragini yumshatuvchi ashula aytadi: «Axir sen ulug’ san’atkorsan, ashulalarning dardini qochiradim uyquni va lanjlikni yo’q qiladi», - deydi.¹

Shayx g’oz-qizlarning odamzod qalbiga quvonch olib kiradigan kuy va qo’shiqlaridan behad mamnun bo’lganini hikoya qiladi.

Al-Maarriy majoziy voqealar tacsifida bo’lsa ham musiqaning juda kata ma’naviy kuchini, odamlar ruhini, kayfiyatini o’zgartirib yuborish xususiyatiga ega ekanligini ta’kidlaydi. Buni u baddiy obrazlar orqali ifodalashga muvaffaq bo’ladi.

Bir o’rinda Al-Maarriy Makkaga yaqinlashgan ziyoratchilarning ikkita qo’l ayollarning oshulalarini tinglab, Ka’baga ziyorat qilishni ham unutib qo’yganlarini hikoya qiladi.¹

Bu hikoya orqali shuni anglash mumkinki, musiqa inson uchun eng aziz va mo’tabar sanalmish hodisalardan ham judo qilib qo’yishini yoki eng og’ir va mushkul holatlarda unga yo’ldosh bo’lishga qodir ma’naviy ne’mat bo’lishi ham mumkin.

Zayniddin Muhammad G’azzoliy (1059-1111) ham ma’naviy barkamol inson tarbiyasiga doir juda ko’p fikr-mulohazalar qoldirilgan. U faylasuf olim bo’lishi bilan birga tasavvuf ta’limotining yirik namoyondalaridan biridir.

Al-G'azzoliy o'zning «Kimyoviy saodat» asarida inson tabiyati, tili va ruhiyatini poklantirish, tarbiyalashning o'z davriga nisbatan ancha mukammal tizimini ishlab chiqadi.

Unda ma'naviyatini yuksaltiruvchi omillarini birma-bir sanab yozadi: «Har nimarsaning saodati ul nimarsadurkim, lazzati va rohat o'shandadir va har nimarsaning lazzati aningdadurkim, ta'bi ani taqozo qilg'ay... Ko'zning lazzati zebosurat va oftob talantiga nazar solg'ondadir va quloqning lazzati lahni xush va ovozi dilkashning eshitmoq birla bo'lur».² G'azzoliy bevosita musiqa va uning tarbiyaviy ahamiyati haqida gapirmasa ham musiqani qabul qilish jarayonida estetik idrok etish va estetik zavq olish bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Musiqa ohanglari quloqni «yirtib» tashlaydigan, asabni o'ynatib, dilni vayron qilganda emas, insonga hush yoqib, dilkash ovoz sifatida ta'sir qilganda badiiy-estetik ahamiyat kasb etishi mumkin, degan xulosa chiqarishga da'vat etadi.

Islomda san'atga, musiqaga nisbatan munosabat haqida fikr yuritishda qalamkash Nafas Shodmonovning «Tafakkur» jurnalida e'lon qilingan, «Musiqa – uyg'onish demak» nomli maqolasida to'laligicha keltirishni lozim deb bildik. Zero maqolada bir ko'targan mavzu xolisona ham ijobiy, ham salbiy munosabatlar mushtarakligida asosli bayon etilgan.

Milliy madaniyatimiz islomiy g'oyalar bilan chambarchas bog'lanib ketgani sir emas, Binobarin, uning muhim bir qirradi – musiqa hamda musiqa ilmining qadimiy an'analarini bor jozibasi, bo'y-basti bilan tiklashda islomni chetlab o'tib bo'lmaydi.

Istiqlol sharofati bois diniy erknliklardan bahramand bo'layotgan xalqimiz endi musiqaga nisbatan qanday munosabatda bo'lish lozimligini ham bilishi darkor. Bu ma'lum ma'noda islomiy ta'lim ko'rgan yoki shu dinga e'tiqod qo'ygan ba'zi yoshlarimiz tarbiyasida ayniqsa, zo'r ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, tarixda musiqaga munosabat masalasida musulmonlar orasida ayrim ixtiloflar mavjud bo'lgan. Bu borada islom olimlarining xulosalari taxminan quyidagicha:

Har qanday musiqaning ijrosi va istimosi (tinglanishi) mutlaqan xarom hukmida;
Qurollar bilan kuylash va o'ynash (raqsga tushish) harom qolganlari mubox hukmida;
v) Mutlaqo mubox;
g) Muboxgina emas, balki mustaxab hukmida.

Ushbu nuqtai-nazarlar sohiblarining har biri fikrining isbotu dalillarini aytadi va muxoliflari keltirgan gaplarni rad qiladi. Albatta bahsda taraflar nima qilib bo'lsa ham yutib chiqishga urinadilar, bu urinishlar ko'pincha hayajon, jazava bilan uyg'unlashadiva shubhali asoslarning ham dalillar sirasiga kirib kelishiga sharoit

tug'diradi. Shuning uchun ham bu masalaga jiddiy yondashish, dalillarni tahlil etishda ularning eng ishonchlilarini asos qilib olish lozim. Shuning uchun, ba'zi olimlarning aqdi asoslangan ijtixodiga, xususan fikrlariga tayanib, jami islom ahli bilan muhofilatga boprishi xayrli oqibat emas.

Oллоh har bir xilqatni yaratar ekan, uning sirli botinidan albatta zoxirida nishonalar bergan. Bu nishonalar uning quvvati, qobiliyati, ehtiyoji kabi ma'naviy omillardan dalolatdir. Inson ana shunday nishonalaridan ba'zilarini hamisha bo'rttirib ko'rsatishga, ayrimlarini esa pinxon tutishga intiladi. Musiqa ana shunday sirli nishonalardan biridir. Uni bo'rttirish yoki pinxon tutishda ham shubhasizki, nedir hikmat bor.

Mashhur adib Chingiz Aytmatov musiqaga bunday ta'rif beradi: «Hayot, o'lim, muhabbat, shavqat va ilmoh - hammasini musiqaga aytadi, zotan, biz musiqaga vositasida eng oliy xurlikka erishamiz, bu xurlik uchun esa ongimiz yorishgan zamonlardan to hozirgacha - butun tariximiz davomida kurashganmiz, lekin unga faqat musiqaga vositasidagina yetishganmiz. Faqat musiqagina zamonlarga xos aqidalarni yengib o'tib, mudom kelajak sari intiladi...». Bu ta'rif Jaloliddin Rumi asos slogan mavlaviya taraqqiyoti g'oyalarini to'ldirgandek bo'ladi: «Dunyoda hech narsa musiqiy va raqs yanglig' inson ruhining quvvatlarini oshkor etolmas, musiqiychalik uni mayda-chuyda turmush lashvishlaridan xolos etib, o'z ruhiy olami sari boshlay olmas... Musiqa xotin kishiga o'xshaydi. Uni cho'ri deb istifoda etarkasiz, o'zingizda insonni uxlatib, hayvonni uyg'otasiz. Lekin uni sevishingiz, unga birikib, bir to'lqinda oqishingiz, shu yo'sinda ruhiyatingizdagi chin insoniyatni uyg'otish uchun ilk qadam qo'yishingiz ham mumkin... Samo' - uyg'onishi...».

Bu iqtiboslar islomiy hukmlar uchun yetarli darajada ishonchili xujjat hisoblanmasa-da, inson xilqatiga xos xususiyatlarni oydinlashtirish nuqtai-nazarida qimmatlidir.

Asosiy xujjat sifatida esa, Qur'oni Karim oyatlari, xadis, ijmo' va qiyosni tanolamiz. Mabodo ulardan birida dalolat mavjud bo'lamasa, ikkinchisida bo'lmasa, uchunchisidan izlanadi. Qur'oni Karimda musiqani eshitish mumkin yoki mukin emas degan oyat yo'q. Ba'zi olimlar mutashobix oyatlardan xulosa chiqarmoqchi bo'ladilar. Ammo bu maqbul ish emas. Chunki, «Oliy Imron» surasining 7-oyatida bunday deyiladi: «U sizga kitob nozil qilgan zotdirki, u (Kitobdan) shu kitobning asl muhiyati bo'lgan muxkam aniq-ravshan oyatlar ham boshqa (qiyomat, jannat, do'zax va hokazolar haqidagi) mutashobix-Tushunish qiyin bo'lgan oyatlar ham o'rin olgandir. Endi dillarida haq yo'ldan g'ish hissi bo'lgan kimsalar odamlarni aldab fitnaga solish va o'z havoyi nafslariga muvofiq ta'vil-tavsir qilish uchun uning

mutashobix oyatlariga rgashadilar. Holbuki, unday oyatlarningta'vilini yolg'iz Olloh bilur...».

Musiqa sasini tinglash harom dega da'voni aql bilan isbot qilib bo'ladimi?Yoki, bunga shar'iy dalil bormi?Fatvo kitoblarida keltirilgan fikrlar sira dalil bo'lolmaydi.Shuning uchun taxmin yoki «falon olim unday degan, falon olim bunday degan» kabi naqlar, rivoyatlar kofiy emas.Yuqorida aytganimizdek, oyat yoki hadis kabi qat'iy dalil keltirmas ekan, nimaga asoslanib musiqani harom deyish mumkin.

Imom Buxoriyning «Al-Jomi' as-Saxix» (Ishonchli to'plam) kitobining 3-jildida quyidagi ikkita hadis bor: «Rabi' binti Muavviz ibn Afro' (payg'ambarimizning zavjai poklaridan) rivoyat qiladilar: «Janob Rasululloh menga qo'shilmoq bo'lib huzurimga kirganlarida, hozir sen o'tirganingdek to'shaginga o'tirdilar. Joriya qizlarimiz doira chalib, Badr g'azotidan shaxid bo'lgan otabobolarim» haqida, yig'lab kuylay boshladi». Ulardan biri: «Bizning oramizda payg'ambar hozirlar, u zot ertangi kundan boxabarlar», - deya, kuylar edi. Shunda u zot: « Bu qo'shig'ingni bas qilgin, avvalgi qo'shig'ingni aytavergil!», - dedilar. «Hishom Ibn Urva» rivoyat qiladilar: «Oysha Raziyallo anho bir kelinni, bir ansoriy kuyovning huzuriga kuzatib qo'ydilar». Janob Rasululloh: «Ey Oysha, musiqa chalib o'yin-kulgi bilan kuzatib qo'ydinglarmi? Ansorlar musiqa chalib o'yin-kulgi qilishni xush ko'radilar», - dedilar.

Bu ikki hodisada musiqa tinglash man qilinmaydigina emas, balki o'yin-kulgiga targ'ib ma'nosi bor. Rasululloh iyd kuni Oysha onamizga musiqa tinglashni man qilmaganlari to'grisida ham hadis ma'lum. Xo'sh, unda musiqani harom deyishga sabab nima? Bunga xajv, hazil ham sharmsiz so'zlarni so'zlashga musiqa bir vosita bo'lish mumkinligi; musiqa mavzun va sajli bo'lib, unda lazzatbaxshlik xususiyati mavjudligi; aksar san'atkorlik da'vosida bo'lgan kishilarning tarjimai hollarida ko'pincha qusirlar bo'rtib turishi kabi ehtimollar asos bo'lgan.

Keling endi ushbu ehtimollarni tahlil qilib ko'raylik.

Xajv, hazil yoki sharmsiz so'zlarni so'zlashga musiqa vosita bo'lmasligi ham mumkin. Shuning uchun xajv va hazil sharmsiz so'zlar qatoriga tushunish unchalik to'g'ri emas. Rizouddin bin Fazriddin: «Javomi' ul-Kalim sharhi»da «Inna minal-bayoni sexran va inna mina-sh-she'ri hikaman» (ma'nosi: ba'zi bayonda (nutqda) sehr (jalb etish) va ba'zi she'rda hikmat bor) hadisni sharxlar ekan, she'rdan ko'ra nasrda xajv, faxsh so'zlarining ko'pligi, agar so'zlar sababli she'r harom bo'lsa, yaxshisi, gapirmay jim turish lozimligini ta'kidlagan.

Mavzun va sajli narsalarni ham harom deyishga asos yo'q. Mavzun va sajli she'rlar Rasululloh huzurida ko'p bor o'qilgan. Rizouddin bin Faxriddin Termiziy

bunday rivoyat qiladi: «Rasululloh majlislarida yuz martadan ziyod ishtirok etdim, bu majlislarda sahobalar she'r o'qib, joxiliyat davridagi voqealardan muzokara qilardilar. Rasululloh ularni tinglar va ko'pincha tabassum qilib o'tirar edilar». Sadxixi Buxoriydan ko'chirilganiga ko'ra, Rasululloh Xison ismli shoirga: «Yana o'ki, Jabroil farishta sening birla barobardur», - degan ekanlar. Muhammad Alayxissalomning bir shoirni Jabroildek ulug' farishtaga tenglashtirishlari hazil gap emas.

She'r – boshqa, kuy - boshqadegan fikrda yurgan kishilar mumtoz arab she'riyatining salmoqli qismi aruz vaznida yozilganidan, ehtimol bexabardirlar. Aruz vaznida bitilgan she'rlar misralardagi xijolarning miqdori bilangina emas, balki ularning sifati, ya'ni cho'ziq ba qisqaligi bilan ham hisoblanadi. Cho'ziq-qisqa xijolarning bir xilda – muayyan nizom asosida takrorlanishi ahangdorlikni vujudga keltiradi.

Ko'p asrlar mobaynida she'riyatimizning aruz vazni yetakchi o'rin tutib keldi. O'tgan asrlarda, hatto yaqin o'n yilliklarga ham bu vaznda yozilgan bayozlarning o'ziga xos o'qilish an'anasi mavjud edi. Kamina 70-yillarning boshlarida ana shunday an'anaga muvofiq she'rxonlikka guvoh bo'lgan edim. G'azallar, masnaviylar, murabba' va muxammaslar shunday jozib ohanglar bilan o'qilardiki, muxlislar ko'zda yosh bilan tinglar edi. Ular she'rxonlikdan keyin ham allaqanday kuylarni emas, purma'no baytlarni xirgoya qilib yurardilar. Bunday she'rxonliklarning ildizi Rasululloh davrlaridan boshlanmaganmikan? Axir, bizning mumtoz she'riyatimiz arab she'riyati ta'sirida vujudga kelganiga shubha yo'q-ku!

Demak, she'r ham, kuy ham mavzun (muayyan vaznli). Ularning biri harom, biri mubox bo'lishi mumkin emas. Qolaversa, Olloh taolo bir talay parrandalarni ham mavzun va sajli kuylaydigan qilib yaratgan. Yaxshi kuy qushiqlarning xandon sayrashiga mengzalishi bejiz emas.

Lazzatbaxshlik haqida shuni aytish mumkinki, islom dini hamma lazzatli narsalarni ham harom qilmagan. Masalan: uyqu kishiga lazzatbaxsh etib, ruhni ma'lum vaqt g'aflatga tutadi. Lekin inson uyqusiz yashay olmaydi. Boshqa ba'zi lazzatbaxsh holatlar ham shunday. Binobari, ularning barchasi birday harom emas. Demak, bu biradagi da'volar ham asossizdir.

San'atkorlik da'vosida bo'lgan aksar kishilarning tarjiami hollarida qusur bo'lishi ham musiqani harom deyishga sabab bo'lolmaydi. To'g'ri, bu qavm orasida hayotga yengil qarovchilar boshqa kasbdagilarga nisbatan ko'proq uchrab turadi. Biroq buni xudosizlik tarbiyasi oqibatidagi bir hol deb qarash joiz. Ayni paytda iymonli, ilimli musiqashunoslar ham ko'pligini unutmasligimiz lozim.

Islom xukmron bo'lgan Sharq mamlakatlarida bir necha asr davomida yuzlab musiqiy risolalar yozildi. Ularni Kindiy, Farobiy, Ibn Sino, Urmaviy, Marog'iy, Jomiy, Husayniy, Kavkabiyy, Darvesh Ali Changiy kabi ma'lum va mashhur olimlar yaratdilar. Ularning ta'kidlashicha, musiqa – ilohiy ne'matdir, uning yaralishi – inson ruhidagi harakatning namoyon bo'lish xodisasidir. Hali hech narsaga akdi yetmaydigan go'dakka alla eshitishga moyillik bo'lishi yoki musiqa eshitishi bilan oyoq-qo'llarini silkiy boshlashi o'sha xodisadan darak.

TTTu o'rinda taniqli olim Isxoq Rajabovga shoir Zokirjon Xabibiy so'zlab bergan bir rivoyat esga tushadi.

Qadim zamonlarda bir podshohning merosxo'ri bo'lmagan ekan. Lekin dono vaziri bor ekan. U yangi podshohning taxtiga o'tirishi saroyda kata janjalga sabab bo'lishini bilar ekan. Shuning uchun shaharga jarchi qo'ydirib, podsho o'lgan kuni tug'ilgan o'g'il bolalarni saroyga yig'diribdi. So'ngra huzuriga sozandalarni chorlashni buyuribdi. Bolalar yig'lay boshlagan onda musiqa chaldirib, mulozimlarga yig'idan birinchi to'xtagan bolani tanlab berishni so'rabdi. Taklif ado etilib. Vazir ayonlarga murojaat etib: «Shu go'dal podsho bo'ladi, chunki bu bolada tug'ma his-tuyg'u bor. Bola ulg'aygacha, aqlli, xalq ahvolini, uning arzu dodini ziyraklik bilan xis qiladigan odil podsho bo'ladi», - debdi.

Yana ayrim bir rivoyatlarga qaraganda, inson tanasiga jon musiqa sadolari vositasida jo etilgan ekan. Albatta, bir qarashda bu gapga ishonish qiyinroqdek tuyuladi. Lekin qiyomat kuni barcha o'lik maxluqlar Isrofil Farishta suri sasi ostida qayta tirilishiga hujjat bor: «Va nufixa fis-suri faizaxum mina-l-ajdasi ila robbixim yansilum». (Ma'nosi: qiyomat soati kelib farishta Isrofilning suri chalinishi bilan banogoh ular qabrlaridan parvardigorlari (Huzuriga hisob kitob uchun) sug'urilib chiqurlar). «Yosin» surasi, 51 oyat. Oyatdagi «Nufixa» kalimasi majxul nisbatdagi «puflanmoq» ma'nosini bildiradi. Puflab chalinadigan asboblar qadimda «zavotu-n-nafx» deb atalgan. Mantiqan ma'lum bo'ladiki, surga puflab o'lik tanlarga jon ato qilinar ekan.

Abdurahmon Jomiy musiqani man etuvchilarga aynan shuni ishora qiladi:

Ma'ni samo'ki mikunad, fakix,

G'ofil az sur va nufixat fiz.

Ma'nosi: Ey fahih, samo'ni man qiluvchilar sur va unga puflanishidan g'ofildir.

Darhaqiqat, musiqaning harom qilingani to'g'risida Qur'on yoki hadisda dalil yo'q. Mashhur mazxablarning peshvolari ham bunga qat'iy hukm aytmaganlar.

Rasulullohning tuy va iydlarda musiqani man etmay, uni targ'ib etgani haqiqat ekan, uni harom deyishga asos yo'q.

Islom dini peshvolari ham musiqaga xayrixoh bo'lganlar. Ulardan Abdulloh Dehlaviyning faoliyati, ayniqsa, ul zotning «Taxiku-s-samo'» asari bilan musiqa homiysi sifatida namoyon bo'lishi diqqatga loyiq. To'g'ri, u musiqaning hamma turini yoqlamaydi. Olimning fikricha, musiqa dunyoviy ayshu ishratlar doirasida bo'lar ekan, u haqiqatdan inson ruhini g'aflat va befarqlikka cho'lg'aydi. Ogohlikdan benasib etadi. Dehlaviyga ergashgan ulamolar nazdida «Ayshu ishrat sozi – shaytonning namozidir».

Samarqandda dinning ustunlaridan biri deb nom olgan mashhur so'fiy Xoja Ubaydulloh Ahror dargohida bir talay musiqa ixlosmandlari bo'lgani tarixdan ma'lum. Darvesh Ali Changiy o'zining «Tuxfatus-surur» deb nomlangan risolasida bir necha musiqashunoslar, jumladan, Datvesh Axmad Qonuniy, Sulton Axmad, Mavlono Xisobiy kabi zotlar Xoja Ubaydulloh Ahror dargohida Jaloliddin Rumi, Qosim Anvar singari shoirlarning she'rlariga kuy bastalab, nash'u namo topgani haqida to'xtaladi.

Bahouddin Naqshband tariqatida bo'lgan ba'zi olimlar, masalan, So'fi Oллоhyor «Quloq bergan tag'anniyu navoga, ko'ngil bergay havas birlan havoga» deya samo'ga muxtalif so'z aytsa ham mashhur mutasavvufning o'zi kuy tinglagani zikr etilgan manbalar anchagina.

Alisher Navoiy «Nisoyim-ul muhabbat» asarida zikr qilinishicha, avliyo Xirmoniy: «Rubob uni – baxisht rshigining kaliti», - degan ekanlar.

Xoja Ahmad Yassaviyning zikrlari haqida ham shunday fikrlar aytish mumkin.

Genri Jorj Farmer «Arab musiqasi manbalari», - degan kitobida arab musiqasi iborasini, islom musiqasi iborasi bilan birga ishlatadi. Demak, xalqaro tushunchalarda ham islom musiqasiga qarshi deb qaralmaydi.

Musiqa haqidagi ushbu da'volarni hamma holatlar uchun mutloq deb bilmaslik kerak. Musiqa tinglash umumiy holda muboh. Lekin b gunoh amallar, faxsh ishlarga ibtido, vosita qilinsa – xaromdir. Bu – gunoh ish qildirish uchun bironvga halol luqma yedirib, gunohkor bo'lishdek gap.

Sharq mutafakkirlarining musiqa haqidagi fikrlari.

Forobiy qomusiy olim bo'lishi bilan birga buyuk musiqashunos ham edi. Forobiy musiqasining aksariyat hollarda insonning nozik sezgilari, tug'ma iste'dod va salohiyatlarining mevasi ekanligini ta'kidlash bilan barobar, uning o'z navbatida, inson ma'naviyati va ma'rifatini, ongi va tushunchalarini to'ldiruvchi ruhiy ne'mat ekanligini o'qtiradi. «Is'haq ibn Ibrohim al-Mavsimiy aytganki, «Kuylar erkaklar to'qigan va ayollar bezagan gilamdir» (matnda – «mato»). Ushbu xay'atdagi ma'rifat

ham xis bilan selishiga yaqin bo'lgan holdagi vujud ma'rifati yoki (boshqacha aytganda) uni sezgi orqali topish mumkin bo'lgan mazmun ma'rifatidir».¹

Forobiy kuylarining turlari va ularning inson ruhiyatiga ta'siri haqida gapirib, ularni uch turga ajratadi: ko'ngilga lazzat va rohat bag'ishlovchi; boshqasi birinchi tur kuylar bilan qo'shilib, ko'ngilni, taxayyul bilan boyituvchi; uchinchi xil kuylar esa hayvonlarning lazzati va aziyati bilan bog'liq infiolat va ahvol haqidagi mazmundan tarkib topadi.

Forobiy qarashlariga ko'ra, barcha tabiiy va sun'iy tovushlar, xissiyot va kechinmalar mohiyat, mazmuni inson kamolotiga, idrok quvvatiga bog'liq bo'ladi. Forobiy sozanda, bastakor, musiqa asboblari ustasi sifatida musiqa tarixida ham o'z o'rniga ega.

Ayniqsa, uning «Kitob al-musiqiy al-Kabir» («Katta musiqa kitobi») olim nomini musiqa nazariyotchisi va amaliyotchisi sifatida faqat Sharqqa emas, G'arbga ham ma'lum qildi.

Avvalo, Forobiy fanlar tasnifida musiqani matematika ilmi tarkibiga kiritadi,

Forobiy «Ixso al-ulum» asarida esa musiqa ilmini quyidagicha ta'riflab: «Musiqa ilmiga kelganda qisqacha shuni aytish mumkinki, u ohanglarning turlarini, ularning tuzilishi nimalardan iborat ekanligi va qaysi yo'llar bilan tashkil topishi hamda qanday hollarda o'tkir va ta'sirchan bo'lishini o'rganadi»,² – deydi va musiqa ilmini amaliy hamda nazariy qismlarga ajratadi.

«Kitob al-musiqiy al-Kabir» kitobining birinchi kitobida musiqiy bilimlarning usul-qoidalari va unga bog'liq bo'lgan turli narsalarni o'rganish; ikkinchi kitobda zamonaviy musiqa asboblari va ulardan foydalanish yo'llari, uchunchisida esa, tovushlarning turlari haqidagi fikr bayon etiladi.

Olim musiqa ilmini inson bilimlari tizimida tutgan o'rni, boshqa ilmlar bilan aloqasini, musiqiy tovushlarning vujudga kelishi va rivojlanishini tahlil etar ekan, musiqa san'atning ahloqiy estetik jihatlari haqida ham o'z qarashlarini bayon etadi.

Masalan: «O'zbek musiqasi tarixi» o'qub qo'llanmasida Forobiyning tovushlarning xarakteriga ko'ra musiqa asboblari xilma-xil rol o'ynaganligi haqidagi fikri keltiriladi: «Janglarga mo'ljallangan cholg'u asboblari mavjud, ularning ovozi baland ba keskin. Ziyofat va raqs uchun, tuy va quvnoq yig'ilishlar uchun, myhabbat qo'shiqlari uchun ham maxsus cjolg'u asboblari bor. Ayrimlarining tovushi keskin va xazin bo'ladi; bir so'z bilan aytganda ular shunchalik xilma-xilki, hammasini sanab o'tish qiyin».¹

Forobiy musiqa san'atining insonning agloqiy-estetik takomili bilan birga, ilmiy bilimlar tizimida ham kata ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib berdi.

Bu borada M.Xayrullayev Forobiyning musiqa sohasidagi tadqiqotchilar oldiga qo'ygan talablarini keltiradiki, mazkur talablarni bajarish har bir ilm odami uchun zarur sanaladi:

«Nazariy bilimlardan xabardor bo'lgan yetuk san'atkor qaysi bilimda bo'lmasin, shu uch narsaga ega bo'lishi kerak:

Har bir bilimning usul va qoidalarini to'la bilishi lozim.

Shu bilimning turli holatlarida hosil bo'lgan usul va qoidalarning natijalarini sharh va izoh etishga qobil va iste'dodli bo'lishi kerak.

Musiqa (san'ati) haqida noto'g'ri nazariyatga ega bo'lgan yozuvchilarning noto'g'ri nazariyalarini tanqid eta bilsin, xato va to'g'ri nazariyalar o'rtasidagi farqini ko'rsata bilsin.»²

Ko'rinib turibdiki, Forobiyning «Kitob al-musiqiy al-Kabir» asari ham nazariy, ham ahloqiy-estetik jihatdan qimmatga ega bo'lib, insonning ham aqliy, ham nafosat tarbiyasiga kata rol o'ynaydi.

Musiqa tushunchasidan fikrimizda birinchi tasavvur etiladigan narsa ohangdir.

Ohang yo bir necha tovushlarni belgili va ajratilgan holda ketma-ket bayon etish yoki bi necha ohanglarni tartibli ravishda zehnda ta'sir etadigan va turli ta'sir kuchiga ega kuylarni ma'lum g'oyaga xizmat qiluvchi so'zlarda, iste'mol bo'ladigan qilib birin-ketin bayon etishdir. Chunonchi, inson bir turli sado – ohang vositasi bilan o'z fikrini bayon qilib, dilidagi his-tuyg'uni va mulohazasini boshqalarga yetkazadi.¹

Kunlardan bir kuni Forobiy Sohib Obbod sharafiga berilgan bazmga kirib boribdi. Hech kim unit animas ekan. Forobiy bazmga kirib, bir chekkada jim o'tiribdi. Chamasi, biror soat o'tgandan so'ng musiqa asbobini qo'lga olib, ajoyib bir kuy chala boshlabdi. Kuyning birinchi qismini chalganda atrofdagilarning hammasi nihoyatda xursaand, kayfiyatlari chog' bo'libdi. Kuyning ikkinchi qismini eshitib, nihoyatda ma'yus holatga tushindilar, yig'lab ko'z yoshi to'la boshlabdilar. Kuyning uchinchi qismi ijro etilganda, hammalari hayajonga tushindilar, so'ngra esa uxlab qolibdilar. Shunda mehmon cholg'u asbobining dastasiga: «Forobiy keldi, shu yerda bo'ldi-yu ketdi», - deb yozib ketibdi.

Abi Ali ibn Sino uchun musiqa ham inson ma'naviyatini shakllantiruvchi, ham bu ma'naviyatning ahloqiy-estetik mezoni hisoblangan. U o'zining «Ash-Shifo» asari muqaddimasida inson ma'naviyatini ifodalashda tovush va inson sezgilarining madaniylashuvi haqida muloxazalar yuritadi. U musiqa paydo bo'lishining asosiy sabablaridan iri odamlar orasidagi ma'naviy ehtiyoj ekanligini, inson musiqa orqali o'z kayfiyati ruhiyatida sodir bo'layotgan xodisalardan boshqalarni ogoh etishini,

musiqa shu tufayli odamlarning madaniy hayoti o'zaro «o'rtoq»lik, bog'liklik hayotining ifodasi bo'lishini ko'rsatadi.

Ibn Sino musiqa san'ati odamlarning ma'naviy kamolotida kata ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. U tovush va nutqni inson kamolotining ramzi sifatida tushunadi. Musiqani kishilarga ruhiy ozuq beruvchi, jaholat va nodonlikdan qutulishda najot bo'lishini ko'zda tutgan Ibn Sino o'z asarlarini «Ash-Shifo», «An-Najot», «Donishnoma» deb atashi bejiz emas.

Ibn Sino musiqaqaga doir risolalarini alohida risolalaridan tashqari boshqa sohalarga, ayniqsa, tibbiyot ilmiga bag'ishlangan asarlarida ham bayon etgan. U «Tib qonunlari»da yozadi: «...bolaning mijozini kushaytirmoq uchun, unga ikki narsani qullamoq kerak. Biri, bola asta-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun aytish odat bo'lib qolgan musiqa va allashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badantarbiyaga va ruhi bilan musiqaqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi.»

Demak, musiqa odamni nafaqat jismoniy jihatdan, balki ma'naviy bartkamol qilish uchun xizmat qiladi.

Ibn Sino zamondoshi, Suriyalik shoir va mutaffakir Al-Maariy (979-1057)ning musiqasi va uning inson ruhiyatiga ta'sir qilinishi haqidagi fikrlari uning «Risalat-ul-gufron» asaridagi rivoyatlarda o'z ifodasini topgan. Uning fikricha ashula, kuy «dardni qochiradi, uyquni va lajnlikni yo'q qiladi».

Ibn Sino musiqani nazariy va amaliy jihatdan Arastu darajasida bilganligi natijasida o'zining «Risolai musiqa» asarini yozadi. U o'zta asr musiqachiligiga o'zining ulkan hissasini qo'shadi. Ibn Sino o'zining «Kitob ush-Shifo», «Donishnoma», «Kitob un-Najot» deb atalgan asarlarida falsafa, tibbiyot, odob-ahloq, psixologiya, dorishunoslik fanlari bilan bir qatorda musiqa ilmiy qonuniyatlariga ham jiddiy e'tibor qaratadi.

Olimning musiqa sohasidagi qarashlari uning ajoyib, mukammal asari «Kitob un-Najot»da atroflicha, ya'nada chuqurroq darajada rivojlantirgan.

Ibn Sino musiqa faniga atab yozgan asari haqida shunday deydi: «Bu yozgan asarimda ajdodlarimiz hikmatlaridan besh nuqtasi jamlangan bo'lib, besh nuqtaning to'rtinchisi «Musiqa ilmi»dir». Olim mazkur asarda ovozlarning yoqimli va yoqimsizligi sabablarini ochishga harakat qilgan.

Abu Ali ibn Sinoning musiqa tarixiga bag'ishlangan asarlari XI-XII asrlardayoq Yevropa xalqlari tiliga tarjima qilib, maktablarda darslik sifatida o'rganilgan.

Ibn Sinoning durdona asarlari ichida musiqa faniga bag'ishlangan ilmiy kuzatishlari va umumlashmalari o'zining qadimiyligi, turli tadqiqotlarga asoslanganligi bilan umrboqiydir.¹

Jumladan, rivoyatda uyidagicha ta'kidlanadi: «Hammadonning sokin oqshomi boshlandi. Osmon miviy tusga kirdi. Qushlar tunash uchun joy qidirib uchib o'tishdi. G'ijjak Abu Alining qo'lida daraxt barglarini childiratib o'tgan yengil shabada kabi mayin kuylardi».

Inb Sino sehrili kuy ta'sirida sarxush bo'lib, hamon gijjak chalardi. Bu yerda oy chiqib, avval daraxt uchlariga, so'ngra butun borliqqa nur taratdi. Agar ichkaridan xizmakor chiqib, kechgi taomga taklif etmaganda, ustoz va shogird – mohir sozandayu, ziyrat shinavanda ya'na uzoq vaqt bu husnkor kuylar sehridan qutulolmas edilar. Shundagina Abdulvohid boshini kutarib, sekin shivirladi: «Bu bilan ruhni davolash, har qanday g'amu-g'urbatdan tasalli toppish mumkin, ustoz!».²

Musiqaning inson ma'naviyatida tutgan o'rniga alohida ahamiyat bergan Sharqning ahli donishlari kuyning ta'limiy, tarbiyaviy ta'sir kuchiga tayangan holda, avvalo, hofiz va sozandaning xulq-atrofi diyonat, ezgulik hamda nafosat mezoniga aylanmog'i kerak deb qaraganlar.

Musiqaning inson ma'naviyatiga ta'siri juda qadimdan Sharq mutafakkirlari va mupsiq shunoslari fikrini band qilgan. «Arablar faylasufi» al-Kindiy musiqani koinot garmoniyasi, inson ruhiyati garmoniyasiga qiyosan o'rganadi, insonni jismoniy va ma'naviy sog'lom qiluvchi omil sifatida idrok etadi. U musiqa doir risolalarida kuy, rang va hidlarni estetik idrok etish jaroyonidagi mushtaraklikni aniqlashga ham ahamiyat beradi. Al-Kindiy Sharq olimlari orasida birinchlardan bo'lib musiqa nazariyasi haqidarisolalar yozibgina qolmay, musiqa badiiy –estetik v tarbiyaviy jihatlariga ham kata e'tibor berdi. Rivoyatga o'xshab ketadigan, aslida esa bo'lib o'tgan bu ayanchlik voqea, mikng yildan ohsa hamki, arab xalqlari orasida hamon og'izda-og'iz ko'chib yuradi, hatto uni ko'pgina tarixiy kitoblarda ham uchratish mumkin.

Qadim zamonlarda Arabiston mamlakatida bir boy o'tgan ekan. Uning yolg'iz o'g'li endi voyaga yetganda, bir bedavo dardga chalinibdi-yu, qo'l-oyog'I shol bo'lib, hatto tildan ham qolibdi. Boy o'g'lini ko'rsatmagan qo'li yengil tabibu, dami zo'r azayimxon qolmabdi, lekin hech kim bolaning dardiga shifo topolmabdi. Shunda tanishlaridan biri boyga maslahat berib, o'g'lingizni Bog'dodlik hakimga ham ko'rsating-chi, shoyat bir muolajasini topsa, debdi. O'g'lining sog'ayib ketishidan umidini uzgan ota quvonib, haligi hakimni uyiga taklif qilibdi. Hakim kasalning tomirini ushlab ko'ribdi-da, so'ngra o'zining nag'ma chaladigan shogirdlaridan birini

chaqirtirib kelibdi. Mashshoqni bemorning bosh tomoniga o'tkazib qo'yib, kishini zavqlantiradiga bir mashq shalishni buyuribdi, o'zi bo'lsa bolaning qo'llarini ushlab, tomir urushuni kuzatibdi. Oradan ko'p o'tmay, kuy ta'sirida bola bezovtalanibdi, asta-sekin harakatga kelibdi, keyin qaddini rostlab o'tiribdi. Tiliga gapga kelib, atrofida o'tirganlarga so'z ham qotibdi. Shunday keyin mashshoq nogahon shalayotgan mashqidan yanglishib, boshqa nag'maga o'tib ketibdi. Bu mashq bolaning yuragini siqib yuboribdi, ahvoli ya'na og'irlashib, ibr necha kundan so'ng olamdan o'tibdi.

Musiqaning kishi bilmas xosiyatlaridan bir, ya'ni uning shifobaxshlilik xususiyatini amla sinab ko'rgan bu hakim o'rta asr Sharqining allomalaridan biri Yoqub ibn Isxoq al-Kindiy edi.

Al-Kindiy Sharqning buyuk siymolari – Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino bilan yonma-yon qo'ysa bo'ladigan mutafakkir, arab musiqasining otasi va eng yetuk faylasufidir.

Al-Kindiy yoshligidayoq ilmga berildi, o'z davrining ko'zga ko'ringan olimlari bilan tanishdi, ularning asarlari mutolaa qildi, bir necha xorijiy tillarni o'rgandi. Arestotelning «Metafizika», «Kategoriya» asarlarini, Ptolemeyning «Geografiya», Evklitning «Unsurlar» va boshqa asarlarni yunon tilidan arabchaga ag'dardi, ba'zi birlariga sharxdar ham yozdi.

O'rta Osiyo, umuman, Sharqning dunyoga mashhur allomalari kabi al-Kindiy ham zamonasining barcha fanlaridan xabardor shaxs bo'lganligi uchun uni «Abu-l-Hukmo» (hakimlar otasi) deb atashgan. Abu Rayhon Beruniy o'zining mashhur «ma'dansunoslik» asarida shu sohaga oid kitoblar orasida al-Kindiyning risolasidan bo'lak durustroq asar ko'rmaganligini yozadi. Darhaqiqat, al-Kindiy matematika, astronomiya, kimyo, geologiya, geodeziya, tarix kabi fanlar bilan teran shug'ullangan. U arab olimlari orasida birinchi bo'lib materia, shakl, ruh, vaqt, makon va zamon kabi falsafiy terminlarni ta'riflab berdi.

Al-Kindiyning tib ilmida kata xizmati shundaki, u musiqa bilan tabobatning o'zaro aloqadorligini aniqlagan. U musiqaning insonga ruhiy ta'siri ustida ko'p shug'ullangan va bu sohada anchagina muvafaqqiyatlarga erishgan. Ibn Sino ruhiy kasalliklarni davolashda al-Kindiyning musiqa bilan davolash sohasidagi ishlariga kata e'tibor bergan.

Qomusiy alloma al-Kindiyning yozishicha, kuylar bilan gullaro'rtasida qandaydir o'xshashlik bor. Gullardan taraladigan xushbo'y kishi ruhini ko'taradi, kuchiga-kuch qo'shadi. Mutafakkirning musiqa va tabobadga doir ana shu mulohazalari hozirgi kunda ham o'z qimmatini yuqotmagan.

Kaykovuz Vashmgir X-XI asrlardayoq o'zining «Qobusnoma» nomli qimmatli risolasida, san'atkorlarning axloqiy prinsiplariga oid ko'pgina masalalarni yoritib o'tgan edi. Jumladan, u deydi: «Agar hofiz bo'lsang, xushfe'l, quvnoq bo'l, hamma vaqt o'ziningni toza tut, sendan yoqimli hid kelib tursin, shirin so'z bo'l, o'z ishingga mashg'ul bo'l, qo'pol so'z, qovog'i soliq bo'lma... Agar seni majlisga olib borsalar, unda ikki kishi narda uynab o'tirgan bo'lsa, hofizlikni tark etib, ularni o'yinini tomosha qilmag'il, chunki, seni hofiz bo'lganing uchun keltirganlar, nardbozlik keltirmaganlar».

Darhaqiqat, bu talablar, shu kunga qadar ham naqadar to'g'ri, naqadar o'rinli. Ibosiz va hayosiz xonandalar, otarchilar haqida vaqtli manbuotda mutnazam bosilib turgan tankidiy materiallar shuni ko'rsatdiki, ana shunday eng qadimiy va zariruy ahliqiy qoidalarga rioya qilmaydigan san'at vakillari mavjud. Ular, baxtga qarshi, eng oddiy ahloqiy prinsiplarni qopol ravishda buzib ulkan san'atimizning pokiza sha'niga dog' tushiradilar. Garchi bundan ming yil avval «musiqachi bo'lsang, - janjalkash bo'lmagin... uyinga boshing yorilgan, kiyiming yirtilgan tanburing singan bormagil»-deb, ochiq oydin ahloqiy raviyalarni belgilab berganlar. Shuniking uchun ular hatto professional ashulachilarni ham jalb qilganlar. Bunda she'r va musiqaning inson ma'naviyatiga ta'sir qilish uchun kuch va imkoniyatidan o'rinli va unumli foydalanganlar.

Forobiy musiqa ta'limotining munosib davomchisi, buyuk alloma Abdurahmon Jomiy ham musiqa ta'limoti va uning inson ma'naviy kamolotida o'ynagan roliga oid juda ko'p va chuqur fikrlarni bayon etgan. Jomiy fikricha, musiqa va u haqidagi nazariy bilim insonga jaholat torini emas, nafosat va odamiylik kuyini chalish uchun kerak. Musiqa inson ruhidagi odob va halimlikka zid xususiyatlarni haydovchi, pokdomonlik va ma'naviy komolot sari yetaklovchi estetik malhamdir.

Jomiyning musiqaga doir ta'limoti bayon etilar ekan, uning musiqa asarlari xilma-xilligi inson ma'naviy ehtiyojlarining ifodasi ekanligi, estetik lazzat va huzur orqali inson, o'z navbatida, ma'naviy barka,ol bo'lishga intilishi haqidagi qarashlari hozir ham o'z ilmiy nazariy ahamiyatini yuqotmaganligini ta'kidlash lozim.

Alloma «Risolai musiqiy» asarini yaratar ekan, o'z o'tmishdoshlarining musiqiy tarbiya haqidagi qarashlarini rivojlantiradi. Avvalo, olim bu asarida an'anaga ko'ra musiqaning kelib chiqishi, ohanglar haqida qimmatli fikrlar bildiradi, maqomlarga tavsif beradi, musiqa asboblari haqida ma'lumot keltiradi. Eng muhimi, musiqaning kishiga ta'siri haqidagi fikrlaridir. Musiqaning ba'zi kuylari insonda ko'tarinki ruh paydo qiladi, kamolotga yetishda ilmu fanning ahamiyatini ko'rsatib o'tish bilan birga, jamiyat taraqqiyotining asosi sanalgan ilm ahli, ilmni tarqatuvcho

olimu fozillarga hurmat va ularning turmush darajasini yaxshilash masalalariga ham e'tibor beradi.

Xulosa qilib aytganda, barcha ta'limiy-ahloqiy asarlarda insonni har tomonlama kamolga yetkazishning barcha masalalari badiiy ifodasini topgan. Mazkur asarlarda insonning kamolga yetishi uchun quyidagilar nazarda tutiladi:

Aqliy kamolot – bilim va zakovat, o'quvga ega bo'lish.

Jismoniy kamolot.

«Go'zallikni his etishrisola»sida insonning ma'naviy kamol topishida musiqa tarbiyaviy ta'siri ilmiy asosda yoritib beradi.

Xusayn Voiz Koshifiyning ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya va ahloq to'g'risidagi fikrlari ham ta'lim-tarbiya tarixida muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki u yuksak ahloqiy fazilatlarni tarannum etdi, kishilarni baxt-saodatli bo'lishi uchun bergan tavsiyalari hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Tadqiqotchilar Ibn Sino ham musiqa o'ld asarlar yaratib, ularning faqat bir qismi bizgacha yetib kelgan deb ma'lumot beradilar. Shulardan biri «Musiqa bilimiga oid to'plam» bo'lib, bunda tovushning sezgi a'zolari ta'siri, uning yoqimli vayoqimsizligi, tovushni eshitganda lazzatlanish yo nafratlanish hissining paydo bo'lishi kabi masalalarga to'xtaydi. Unda musiqa kishi hayotigacha qanchalik zarurligi haqida yengil tortsa, uning aksida, oromi yuqolib, nafrati paydo bo'ladi.¹ Ibn Sino musiqa ovozlarning kishi ruhiga ta'siri haqida noyob fikrlar bayon etadi.

Ibn Sinoning musiqa o'ld asarlari u yashagan davr musiqa ilmidan juda muhim ma'lumotlar berilishi ham qimmatlidir.

Sharq musiqashunoslik ilmining shakllanishidagi eng ahamiyatli davrlardan biri Sharq uyg'onis davri hisoblanadi. Bu davr X-XI asrlarda to'g'ri keladi. Ulug' o'zbek 'olim va mutaffakirlari Forobiy, Ibn Sino, Ibn Zayla, Abu Abdulloh Xorazmiy Sharq musiqa shunoslik faniga asos solganlar. Ular tomonidan arab tilida yaratilgan musiqa ilmiga xos kitoblarda, jumladan, Abu Abdulloh Xorazmiyning «Mafuotui al-Uluum» - «Ilmlar kaliti» qomusiy asarining musiqa bag'ishlangan bobida mustaqil musiqashunoslik fani asoslari, umumiy musiqashunoslikka oid tushunchalar ishlab chiqildi, atamalar tizimi yaratildi.

Abu Abdulloh Xorazmiyning bizgacha yetib kelgan yagona asari «Mafuotui al-Uluum»dir. Arab tili bitilgan Sharqdagi ilk qomusiy asarlaridan bo'lgan «Ilmlar kaliti» 976-991 yillar orasida yaratilgan bo'lib, unda o'z davrida ma'lum bo'gan fanning barcha sohalari qamrab olingan va ularning asoslari bayon etilgan. U juda e'tiborli va ishonarli bir manba bo'lganki, Ibn Sino ham o'zining «Aqliy ilmlar bo'limlari» risolasida undan iqtiboslar keltiradi. «Ilmlar kalitlari» ikki qismga –

maqolaga bo'lingan, bu qism (maqola)lar tarkibi 90 faslni birlashtiruvchi 15-bob bor. Musiqaga bag'ishlangan bob uch fasldan iborat. Xarozamiy musiqaga bag'ishlangan bob tarkibi haqida shunday yozadi:

«Ikkinchi qismining yettinchi bobi musiqa haqida va u uch fasldan iborat. Birinchi fasl musiqa asboblarning atalishlari va ular bilan bog'liq narsalar haqida, ikkinchi fasl donishmandlar kitoblarida keltirilgan musiqiy jamlar haqida, uchinchi fasl aste'moldagi iyqolar (ritmlar) haqida».

Musiqa asboblarga bag'ishlangan birinchi faslda o'r tortta cholg'u sanab o'tilib, nomlari keltiriladi. Barbat (ud)ning torlari, pardalari va boshqa qismkari bayon etiladi, sozlash izohlanadi. Bu faslning e'tiborli joyi shundaki, ba'zi musiqa asboblarga qisqa sharh ham, ularning qismlarining atalishlari ham berilgan. Masalan: Forobiy, Ibn Sino va Ibn Zaylaning musiqashunoslikka oid asarlarida organ musiqa asbobining nomigina keltirilib, uning shkl-shamoili berilmagan bir holda, Abu Abdulloh Xorazmiyning asarida organ shunday ta'riflanadi: «Organ-yunonliklar va rimliklarning musiqa asbobi. Qora mol terisidan ishlangan, bir-biriga o'langan kata uch charm mesh-bosqon bo'lib, o'rtasidagining boshiga kata mesh-bosqon o'rtaniladi va unga tuynukchalari ma'lum nisbatda koylashgan mis naychalar mahkamlanadi va ulardan sozanda istagi bo'yicha yoqimli, quvnoq va xazina tovushlar chiqaradi». Demak, organ havo to'ldiradigan bosqonlardan biriga, ya'ni dam beruvchisiga – maxsus moslama (bosqon)ga bosilganda, ularga o'rnatilgan naylar tovush chiqargan. Alisher Navoiy davrida ham organ ko'p mashhur bo'lgan.

Organ qadimda xajmi kichik, garmonga o'xshash damli, ko'tarib yursa bo'ladigan musiqa asboblardan edi. Hozirda ham organ atalmish klavishli musiqa asbobi havo vositasida ishlaydi, ammo u bir butun murakkab musiqa inshootini tashkl etib, barmoq klavishlari va oyoq bilan bosiladigan pedallar yordamida chalinadi hamda, maxsus zallar doimiyga o'rnatiladi. Toshkentda ham bir necha organ zallari bor.

Asarning jamlarga bag'ishlangan ikkinchi faslda tovush, nag'ma (ton), bu'd (interval), jins (intervallar tizimi, tetraord) va jam (jinslar tizimi,, gamma - tovushqator)lar haqida baxslar olib borgan.

Iyqolar (ritmlar) haqidagi uchunchi faslda quyidagi sakkiz iyqo sanab o'tiladi:

Xazaj.

Xafif ur-ramal.

Ramal

Saqil ur-ramal.

As-saqil us-saniy.

Xafif is-saqil ussaniiy – Maxuriy.

As-saqil ul-avval.

Xafif us-saqil ul-avval.

Abu Abdulloh Xorazmiyning musiqa ilmiga oid qarashlari Forobiy va Ibn Sinonikidek qamrovi keng emas, ammo u ba'zi yangi musiqashunoslik atamalarini qo'llaydi. Masalan: musiqor (musiqachi, bastakor) atamasini, qadimiy yunon torli tirnama musiqa asboblari qitora (gitara), lur (lira) kabilarning atalishlarini keltiradi. U keltirgan lur (lira)ning umumiy shakli hozirda musiqa emblemasi sifatida qabul qilingan, musiqar (musiqachi, bastakor) atamasi esa ko'p sharq tllarida hanuz iste'moldadir.

«Ilmlar kalitlari» kitobining musiqaga bag'ishlangan qismi nemis va ingliz tillariga tarjima qilingan, tanqidiy matnni nashr etilgan, fors tiliga ag'darilib nashrda chiqqan, o'zbek tilida bu borada tadqiqot bor. Asarning qo'lyozma matni dunyoning ko'pgina kutubxonalarida saqlanmoqda.

Abu Abdulloh Xorazmiyning «Ilmlar kalitlari» asarining musiqaga oid bobini tadqiq etish hozirgi zamon milliy o'zbek musiqasining ustivor asosi – maqomlar va maqomlar masalasiga doir muammolarni to'g'ri hal qilishda ham qimmatli manbadir.¹

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, buyuk shoir, adib, tarixchi va olim Zaxiriddin Muhammad Bobur musiqa sohasida ham juda bilimdon bo'lgan. Bobur Farg'ona vodiysining poytaxti –Andojin shahri hukmdori bo'lgan vaqti juda ko'p olimlar, shoirlar, sozanda va xonandalarni o'z atrofiga to'plagan. Uning adabiyot va musiqa sohasidagi faoliyati ham shu yerda boshlangan edi. «Boburnoma» shoirning musiqaga, san'atga kata e'tibor bilan qaraganligidan dalolat beradi.

Bobur «Boburnoma»da otasi Umarshayx davrida yashab ijod etgan adabiyot va musiqaga axllari nomlari eslatib o'tadi. Ba'zi joylarda esa, o'sha vaqtda uyushtirib turiladigan majlislar, ko'pgina san'at axllari haqida iliq so'zlar aytadi.«Boburnoma» da zamonasining madaniy hayotiga doir qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Boburning o'zi turli asboblarini chala bilgan, yetuk sozanda bo'lgan. U saj' baxrida yozilgan she'riga «Rosti panjgoh» maqomi yo'lida kuy bastalagan, “Savti Chorgoh” va boshqa maqom yo'llarini ijod etgan.¹

Inson adolat istadi, lekin mag'lubiyatga uchrayverdi, kuydi, yondi.Inson oftob istadi, lekin zulmat uni shafqatsiz bo'g'di.

Inson har narsani bilmoqchi bo'ldi, «uchar gilam»larga keng osmon bo'ylab uchmoqchi bo'ldi, lekin zilmkor yerdan oyoq uzolmadi. Inson mohiyatiga va qadr-qimmatiga mos keladigan, moddiy va ma'naviy boyliklar to'lib-toshgan, go'zallik,

osudalik va osoyishtalik hokim bo'lgan jamiyat istadi, lekin mavjud ijtimoiy hayot uning yoqasini chok qilishdan to'xtatilmadi.

Mazkur holat va fojealarning tub sabablari va muammolarini hal qilish vositalari esa ming qatlam parda ostida yashiringan bolib, jafokash osiylarni ming-ming qurbonlash berishga hamda, faryod chekishga majbur etishdan to'xtamadi.

Xalq va undan chiqqan yuksak didlik farzandlar, ulkan bastakor, xonanda va sozandalar shu serqirra va qahrli voqelik hamda jafoli voqealar jo bo'lgan musiqani ham qadim-qadimdam boshlab yaratdi, saqladi, ardoqladi.

Xalq dahosi o'zbek va tojik xalqlarining hayotiy negizi bilan chanbarchas bog'liq ma'naviy qadriyati sifatida maqomlar majmuasini yaratdi. Ularni o'n ikki mustahkam turkumida: Ushshoq (Oshiqlar), Navo (Ohang mungli), Buslik (Abu Salik-tarixiy shaxsning ismi bilan bog'liq), Rost (Forsigo'y xalqlarda «mos keladigan» ma'nosida), Xusayniy (Xusayniy-tarixiy shaxsning ismi bilan bog'liq), Xijoziy (Xijoz-Saudiya Arabistonda Makka va Madina hamda ular atrofidagi past tekislikka ishora), Raxoviy (Raxoviy Najmiddin Kavkabiyning risolasida ko'rsatilishicha, bu Rum shaharlaridan birining nomi bo'lgan), Zangula (tuya bo'yniga ilinadigan yoki do'mbiraga bog'lanadigan qo'g'iroq (zang) ma'nosida), Iroq (Iroq mamlakatiga nisbat ma'nosida), Isfaxon (Eronning mashhur shaharlaridan biri), Zirafkand (pastga tushish, sakrash ma'nosida), Buzrug (Buzruk kata, ulug' ma'nolarini anglatadi) nomlari bilan mumtoz etdi.² Musiqiy qadriyatimiz ma'nosini yashnatib turgan sha'lakor yulduzlaridan biri Najmiddin Kavkabi Buxoriy (XVI asr) o'zining «Musiqi haqidagi risola» asarida: «Ayrim maqomlarni ijro etish uchun muvofiq keluvchi vaqtni tanlash kerak. Raxoviy maqomini quyosh chiqish oldidan, Ushshoqni quyosh chiqib bo'lgach, Rostni choshgoh arafasida, Iroqni chopshgoh paytida, Buzrukni quyosh botishi paytida, Busalikni digar namozi (choshgoh bilan quyosh botishi oldidan o'qiladigan namoz) vaqtida, Zangulani quyosh botishi paytida, Navopni namozshom paytida, Zirafkanni uyquga yotish oldidan Isfaxon tunda ijro etish kerak»¹ligini o'qqirib, musiqani koinot bilan uyg'unligini har kecha-kunduzdagi tabiatning o'zgarishi asosida inson rihuyatida sodir bo'ladigan holatlarda uning ma'naviy-ozuqiy ahamiyatini ta'kidlaydi.

XVII asrning musiqachi va nazariyotchisi Darveshali Changiy o'zining «Risolai musiqiy» («Musiqi risolasi») asarida faqatgina musiqi nazariyasini bayon qilish bilangina chagaralanib qolmay, balki o'z asarining kata qismini tuli davrlarda yashab ijod etgan bir qator musiqachilar faoliyati, shuningdek saroyda mavjud bo'lgan musiqi asboblari tavsifiga ham bag'ishlaydi.²

Muallif o'sha davr maktab ta'lim-tarbiya yo'nalishiga to'xtalib, «Birinchi dars: merosiy huquqqa. Ikkinchi dars: prosodiya (lotincha-she'rdagi vaznlarning bir-biriga nisbati to'g'risidagi ilm) va grammatikaga bag'ishlangan. Uchinchi dars: o'quvchilar kurash san'atiga o'rnatilgan. To'rtinchi dars: bevosita musiqa darsi bo'lgan» - deb, ma'lumot beradi.

Ma'lumki, har qanday san'at namunasi, jumladan, musiqa asari ham zamonlar osha mazmunan keng qarovlikka, shaklan ixchamlikka intilib yashadi. Jamiyatning boshqa hodisalari kabi davrning ijtimoiy, badiiy-estetik talablari va ehtiyojlariga bog'liq ravishda o'zgarib bordi. Chunonchi, XVIII asrning o'rtalariga kelib, o'zbek-tojik xalqlarining mustaqil musiqa janri «Shoshmaqom» (olti maqom) o'zidan oldingi o'n ikki maqom asosida yuzaga keldi.³

O'zbekiston xalqlari qalbi va tarixida o'zining nurli siymosini tiklab qoldirgan Feruz Muhammad Raximxon Soniy Xorazmiyning xoni, talabchan sardor, elparvar, haqiqatgo'y, ma'rifatparvar rahbar sifatida xalqning mehrini qozondi. Feruz she'riyat va musiqa bilan shig'ullanar ekan, san'at va adabiyot ahlining jonkuyar rahnamosiga aylanadi. Feruz maqomlarning cholg'u va aytim qismlariga ko'pgina musiqalar bastalaydi.

Rost maqomining cholg'u qismidagi «MUhammasi Feru», Navo maqomining cholg'u qismidagi «Saqilli Feruz», Segoh maqomining cholg'u qismidagi «Chor usul», «Feruz-1», «Feruz-2»lari shular jumlasidandir.

Feruzning milliy musiqa merosimizning ravnaqini ta'minlovchi say'haratlaridan biri uning tarixiy farmonidir.

«Biz kim?, Xorazm mamalakatining oliy xoqoni Muhammad Raximxon Soniy quyidagi farmoni oliyga imzo chekdik.»

Xorazm maqomlari xalqning daxlsiz mulki deb e'lon qilinsin. Ushbu farmoni oliyga shak keltirgan va maqomlarni kamsitgan, yoyinki uni buzib ijro etgan kimsalar qattiq jazolansin!

Farmonning mazmunidan ko'rinib turibdiki, Feruz xazratlari xalq dahosi yaratgan milliy mumtoz musiqamizni davlat siyosatining oliy darajasida saqlab kelish bilan keying avlodning – siz, bizning ma'naviy kamolotimizga munosib xissa qo'shgan.

«Shoshmaqom» yuz yilliklar davomida sevib tinglandi, to'y-yu – tantana va davrlarning bezagi bo'ldi. Bobolar uning xikmati va faraxbaxsh ohanglari bilan ajdodlarini tarbiyaladilar, ustozlar o'z talablarini amaliyotchi va savodxon etib voyaga yetkazdilar.

Shu asnoda u xalqning noyob gavhari - ma'naviy qadriyat sifatida bizning kunimizgacha yetib keldi. O'zining ijodkori, madadkori bo'lmish Turon xalqi kabi mustamlaka zanjirlari bilan tutqunlikka saqlandi.

Beadad shukrlarkim, milliy ozodlik deb nomlanuvchi buyuk qudrat «u xalqchil emas, saroy musiqasi», «bir ovoqlik musiqa shoxoni garmo[nik shakllantira olmaydi]», «sotsialistik realism talablariga javob bera olmaydi» kabi ta'nalar toshini uloqtirib tashladi. Uni bor bo'yi basti bilan jahon xalqlariga namoyish etish baxtiga muyassar bo'ldi.

Bu kunga qadar milliy madaniyatimiz qadrini sarbaland etmoq uchun bor imkoniyati, faoliyati, hatto hayotiy qurbon bilgan Cho'lpon, Fitrat, G'ulom, Zafariylarning porloq siymolarini taxlikali 30 yillar zulmatida ziyodek xis qilmoq, Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdug'aniyev, Xoji Abdulaziz Abdurasulov, Domla Xalim Ibodov, Xamza Xakimzoda Niyoziy, mulla To'ychi Toshmuhammedov, Shoraxim Shoumarov, L.Boboxonov, M.Xudoyberganov, usta Shodi Azizov, Madraxim Yoqubov, Madali xofiz Raxmatullayev, Boltaboy Rajabov, Mamatbuva Sattorov, Qurji ota Avazmetov, usta Olim Komilov, Yusufjon qiziq Shakarjonov, Muxiddin Qori Yoqubov, Tamaraxonim, Xalima Nosirova, Mukarrama Turg'unboyeva, Matyoqub Xasratov, Ma'rufjon Toshpo'latov, To'xtasin Jalilov, Matyusuf Xasratov, Axmadjon Umrzoqov, Abduqodir Ismoilov, Abdusoat Vaxobov, Jo'rajon Sulstonov, Ma'murjon Uzoqov, Ashirali Yusupov, Maqsudxo'ja Yusupov, Imomjon Ikromov, Komiljon Jabborov, Saidjon Kalonov, Nabijon Xasanov, Faxriddin Sodiqov, G'anijon Toshmatov kabi san'atimiz darg'alari momi muboraklarini ma'naviy qadriyatimiz tarixiga jilokor sartlar-la bitilganini idrok etmoq kishi qalbini iftixor tuyg'usu bilan to'ldiradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, insoniyatning ma'naviy qadriyatlarida hisoblanmish musiqa ming asrlar mobaynida avlodlar qalbini ezgulik nuri bilan yoritib keldi. Inson o'zining yaralish ibtidosini ohang va yaxshilik bilan esh deb bildi va bu haqiqatni rivoyat, hikoyat hamda yozma manbalarda e'tirof etdi.

Bu xulosalar asrlar davomida o'z ifodasini topar ekan, ijod kor xalq ohanglarda hayot tajribasini tingladi, mazmunida yaxshilik va yomonlik natijalarini idrok etdi. Ezgulik bilan yo'g'rilgan qablarni math etuvchi, illatni, dillarni fatx etuvchi musiqadan unumli foydalangan xalq o'z sozshunoslari, musiqashunoslari, bastakorlari, ijrochilari va tinglovchilarini ma'naviy qadriyat deb bildi.

O'zbekiston dunyoga nafaqat buyuk olimlari, ularning kashfiyotlari bilangina ma'lum bo'lib qolmaygina, iptidosi qadim yillarga borib yetadigan umumbashariy qadriyatlari bilan ham mashhur va manzurdur. O'zbek xalqining inson qalbini poklab,

ezgulik bilan mushtarak faoliyatga yo'lovchi bu qadriyatlarini bebaho ma'naviy durdonadir:

*San'atga baxsh umrining ajib mo'jisa bor,
U dunyoni tark etsa, unda dunyo qoladi.
Odam umri sarhatli, qo'shiq umri poyidor,
Navosoz yuraklarda o'lmas navo qoladi.*

Erkin Vohidov.

Musiqqa tarixiga bir nazar.

Afsuski, milliy musiqqa tariximiz mukammal o'rganilmagan soha bo'lib kelmoqda. Turkiy xalqlar musiqasi tarixi boshqa qardosh Sharq xalqlari, xususan, fors va arab xalqlari madaniyati bilan chambarchas bog'liq. Arablar O'rta Osiyoni bosib olgunlariga qadar ham turkey va forsiy xalqlarining adabiy, me'moriy hamda musiqiy madaniyati bir butunlikka ega bo'lgan. Bu xalqlarning uzoq o'tmishidagi cholg'u asboblari, qo'shiqlari haqidagi ma'lumotlar eng qadimgi og'zaki va yozma adabiy manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. Bu manbalarda O'rta Osiyo xalqlarining o'z mustaqilligi uchun mardonavor kurashi tasvirlangan bo'lib, ular qahramonlik eposlarida, qo'shiqlarda o'z ifodasini topgan.«Avesto»da juda ko'p marosim qo'shiqlar berilgan, ularning aksariyati xudolarga sig'inish bilan bog'liq. O'rta asr adiblari musiqaning mehnat marosimlaridagi ahamiyati o'lim va tiriklik haqidagi miflar bilan bog'lashga intilishgan.

Cholg'u asboblari haqida gapirganda, ularning eng qadimiylari, shubhasiz, urib chalinadiganlari bo'lgan. So'ngra puflab chalinadiganlari vujudga kelgan hamda asta-sekin shakllana brogan. Qadimgi tarixiy va adabiy asarlarda ijodkorlar va bastakorlarning nomi keltirilishi O'rta Osiyoda musiqqa yuksak darajada rivojlanganligidan dark beradi.

IX asrga kelib O'rta Osiyo ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy hayotida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrda she'riyat va musiqqa nazariy hamda amaliy jihatdan bir-biriga yaqinlashdi va uyg'unlashib ketdi. Bu holat keying asrlarda yashab ijod etgan shoirlar, musiqachilar ijodida yaqqol aks etdi. O'sha davrda arfa, ud tibidagi torli hamda puflab chalinadigan nayga o'xshash asboblari keng tarqalgan. Udsimonlardan kvarta bo'yicha sozlanadigan besh-olti juft to'rtli ud qo'llanilar edi. Ud egiluvchi patga o'xshash plektor bilan chalinadi. Darveshali Chabg'iyning udni barcha musiqqa asboblari podshosi, deb baholaganligi bizga ma'lum. Shuningdek, doira ham asosiy cholg'u asboblari biri bo'lgan.

Aynan IX-XI asrlarda musiqa faniga asos solinib, bu yuz yilliklarda yashagan mutafakkirlarning deyarli barchasi bu fan bilan shug'ullanganlar. IX asrdayoq musiqaga bag'ishlangan risolalar paydo bo'lgan. Xususan, ularda musiqaning nazariy asoslari tadqiq etiladi. Musiqa asboblari ilmiy tasvirlanadi, taniqli ijrochilar nomi, ularning repertuari, keng tarqalgan musiqa janrlarining nomlari keltiriladi.

Musiqa nazriyasi masalalari bilan shug'ullanishga Sharqning ulkan olimi Ibn Sino ham vaqt ajratgan. Mutafakkir asarlarining ayrim bo'limlarida musiqa uning fizik xossasi, musiqaviy parda va ritmik asosi haqida ma'lumotlar bor. Olim «Kitob ush-Shifo» va «Kitob ul-Najot» asarlarida musiqa fanining akustikasini, «Donishnoma»da matematik tomonlarini rivojlantirdi. Forobiy, Ibn Sino va boshqa allomalarning o'rta asrda ilm, madaniyatni yuqori darajada aks ettirgan asarlari ana shu davr musiqa madaniyatini o'rganishimizda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

XP-XSHAasrga kelib islom dini, u bilan bog'liq bo'lgan tasavvuf ta'limoti paydo bo'ldi. U musiqaga ta'sir ko'rsatmay qolmasdi, albatta. Bu o'z navbatida yangi ohanglar yangi usullar va o'zgacha yo'nalishlarni yuzaga keltirdi. Musiqadagi diniy so'fiyona motivlar XX asr boshlarigacha o'zbek madaniyatida katta o'rin egallab keldi.

Temur va temuriylar hukmronligi davrida sohibqiron bobomiz Xuroson, Eron, Suriyaning madaniy markazlaridan tuli xil hunarmandlarni, jumladan, musiqachilarni ham keltirgan edi. O'sha davrda yashab o'tgan tarixiy shaxslarning guvohlik berishicha, saroy marosimlari musiqa jo'rligida o'tkazilgan. Masalan: Xofizi Abru yozadi: «Xushovoz hofizlar va shirinovoz sozandalar esa fors namunalari, arab ohanglari, turkey an'analar, mo'g'ul ovozlar, xitoyliklar (ashula aytish) qonunlari va oltoyliklar asosida kuy chalib, qo'shiq aytardilar».

Alisher Navoiy musiqani g'oyat sevgan va uning ulkan bilindoni bo'lgan. Hatto o'zi ham musiqa asarlari yaratgan. Mutafakkirning fikricha, musiqa ta'sirli kuch bo'lib, xalq va uning hayoti bilan mustahkam bog'lanishi lozim.

XV asrda cholg'u asboblari, xususan, torli asboblarda musiqa chalish keng tarqalgan edi. Asboblarning poetic tasviri XV asrda yashagan o'zbek shoiri Ahmadning «Sozlar munozarasi» deb nomlangan original asarida batafsil berilgan.

XVI asrning shoirlari va musiqachilari, shuningdek, musiqa ilmining bilimdonlaridan Najmiddin Kavkasiy ijodi ko'pchilikda kata qiziqish uyg'otadi. Uning «Musiqa haqida risola» si ustoz an'analarini Samarqand va boshqa shaharlarda davom ettirgan shogirdlari (Hoji Muhammad, Mavlono Rizo, Samarqandiy) uchun musiqali poetik qo'llanma bo'lgan.

XIII-XVII asrlarda O'rta Osiyo, Ozarbayjon va Xuroson musiqa ilmi va amaliyotidan 12 ta maqom juda keng tarqalgan edi. Ular haqida bizga to'liq ma'lumot qoldirgan olim Darveshali Chang'iydir. Uning 12 maqom (soz)dan iborat «Risolai musiqa» asari juda kata ahamiyatga ega. Muallif boshqalardan farqli holda faqatgina musiqa nazariyasi asoslarini bayon qilib, qolmay balki o'z asarining kata qismini turli davrlarda yashab ijod etgan bir qator musiqachilar faoliyati, shuningdek, saroyda mavjud bo'lgan musiqa asboblari tavsifiga ham bag'ishlaydi.

XIX asrga kelib musiqiy nazariy risolalar bilan bir qatorda «Bayoz»lar ham vujudga keladi. Ular muayyan kuylar nomi ko'rsatilgan qo'shiqlar matnidan iborat to'plam edi. Bu an'ananing taraqqiyoti Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodida yaqqol aks etadi. Hamza «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar» majmuasini tuzdi. Shoir xalq ichida mashhur bo'lgan ashulalarga o'zi milliy, vatanparvarlik ruhida she'rlar yozib, ular qaysi ashula usulida aytilishi, bu ashulaning qaysi joylarda tarqalganligi, ijrosi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, uning bastakor sifatidagi ijodi alohida e'tiborga molik. U o'z she'rlariga musiqalar bastalagan. Ashulalari o'zining milliy ruhi, jangovar ruhi bilan ajralib turadi. Undan tashqari, Hamzaning o'zbek musiqa tarixida birinchi vals yaratganligini ham ta'kidlamoq joiz.

Akademik olim Abdurauf Fitratning o'zbek musiqashunosligiga qo'shgan xissasi beqiyosdir. Asrimiz boshida u milliy cholg'u asboblari haqida maxsus asar yozdi. Unda musiqoa asboblarining deyarli barchasi noma-nom keltirib, ularning tafsiloti, tuzilishi to'liq yoritilgan.

Buxoro shashmaqomi o'zbek maqomlarining alohida shoxobchasi hisoblanadi. U Xorazm olti yarim maqomi va maqomning Farg'ona-Toshkent yo'llari bilan birga o'zbek maqomi asosini tashkil etadi. Uni notaga yozib olishning o'ziga yarasha tarixi bor.

Aslini olganda Shashmaqomni notaga olish harakati ba'zi musiqashunoslar XIX asrning o'rtalarida boshlangan edi. Mashhur shoir va musiqa ilmining bilimdoni Komil Xorazmiy (1825-1857) va uning kata o'g'li Muhammad Rasul Mirzo tomonidan Xorazm notaqiyasi ixtiro qilingandi. Bu nota yozuvini yaratishda ular tanbur sozi pardalarini asos qilib olgandilar.

Tabiiyki, bu nota tizimi maqomlarni o'rganishda o'z vaqtida kata ahamiyat kasb etgan. Lekin tanbur tabulaturasida bu nota tizimi hozirgi nota yozuvi imkoniyatlariga ega bo'lmaganligi tufayli o'sha davrda shashmaqom musiqasini yozib qoldirishga monelik qildi va kutilgan natijani bermadi.

Buxoro shashmaqomini yozib olish tarixi nisbatan boshqacharoq kechgan bo'lsa-da, asosan, XX asr davomida voqelikka aylandi. To'g'ri, uning ayrim

parchalari XX asr arafasida harbiy kapelmeystrlar A.Eyxgorn va A.Leysek tomonidan notaga ko'chirilgani haqida ma'lumotlar bor. Lekin nisbatan to'la nusxasining ilk bor notaga ko'chirilishida Abdurauf Fitrat tashabbuskor va tashkilotchi sifatida ham alohida jonbozlik ko'rsatgani hammaga ham ma'lum bo'lmasa kerak.

Fitrat 192- yili Toshkentdan Buxoroga qaytgach, maorif va madaniyat ishlari bilan jiddiy shug'ullana boshladi: Sadri Ziyo, Musa Saidjonov kabi maslaqdoshlari bilan hamkorlikka ilmiy jamiyat tuzib, turli fanlarga oid nodir qo'lyozmalarni to'plashga kirishdi. 1922-1923 yillarda Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati (BXSHJ)ning maorif noziri vazifasida ishlagan kezlari bu faoliyati doirasini ya'nada kengaytirdi.

Fitrat musiqiy ta'limni va bu sohadagi tadqiqotlarni yo'lga qo'yishni ko'zlab, Buxoro shahrining Ravg'angaron gazarida ixtisoslashgan musiqa maktabi tashkil etdi. Bu maktab «Sharq musiqa maktabi» atalib unda ta'lim jarayoni sharqona ustozu-shogird saboqlari asosida qurilgan edi. Maktabga o'sha zamonning mashhur maqomxonlari va maqomdonlari Ota Jalol Nosir o'gli, Ota G'iyos Abdug'ani o'g'li, Livicha (Levi Boboxonov), Abdurahmon Umarov, Ma'rufjon Toshpo'latov kabi ustoz san'atkorlar jalb etildi. Keyinchalik shu ustozlardan saboq olgan Sharq musiqa maktabi talabalari orasidan Shohnazar Sohibov, Fazliddin Shahobov, Borux Zirkiyev kabi mohir maqomxonlar va zabardast bastakorlar Muxtor Ashrafiy, Mutal Burxonov yetishib chiqishdi.

Abdurauf Fitrat Sharq musiqa maktabida ta'limni tashkil etish jarayonida asrlar dvomida xalq dahosi bilan yaratilgan. Buxoro Shashmaqomini shu ustozlardan yozib olish va abadiyligini ta'minlashni kechiktirmaslik zaruriyatini tushundi. Bu borada Fayzulla Xojayev bilan o'zaro fikrdoshlikda yechim topishida kirishdilar. Nihoyat ular kelishib, O'sha davrning yetuk musiqashunosi V.Uspenskiyga murojaat qildilar.

V.Uspenskiy bu ishga jiddiy va g'ayrat bilan kirishdi. Fitrat shashmaqom kuylarini notaga yozib olish ishlarini quyidagicha tashkil etdi: Sharq musiqa maktabining muallimlari Ota Jalol boshchiligida navbatma-navbat shashmaqom sho'balari o'ldi u yoki bu kuyni doira va tanbur jo'rligida ijro etishgan. V.Uspenskiy uni notaga ko'chirgan so'ngra, albatta shu yozib olgan kuyni fortepianoda chalib bergan. Ota Jalol boshchiligidagi hay'at nazoratidan ma'qullangandan keyingina uni nashr qilishga tavsiya qilishgan.

Shashmaqomning yozib olinishi jarayoni tezlashtirishni va uning mukammal yozib olinishini ko'zlab Fitrat o'z uyida haftada bir marta Ota Jalol boshchiligidagi Ota G'iyos, domla Halim Ibodov, Livicha va boshqalardan iborat maqomxonlar ishtirokida musiqa kecha uyushtirib turgan. Kechada ijrochilar yozib olingan asarlar

sifatini muhokama qilishgan, sozandalar u yoki bu kuyni qayta-qayta ijro etishgan, bundan ijro aniqligi, tiniqligi va jozibasiga ahamiyat berishganki, bu V.Uspenskiyga shashmaqomga xos siru sinoatni chuqurroq hamda teranroq anglashga, Fitratga esa uning nazariy asoslarini idrok etish hamda taxlil qilib borishga imkoniyat yaratgan. Keyinchalik Fitratni badom etuvchilar uchun bu kechalar malomat toshlariga aylanganiga qaramay, har qalay xuddi shu kechalarda Buxoro shashmaqomini ilk bor nisbatan to'la xajmda yozib olish va notaga ko'chirish ta'minlangan. Bu Fitratning o'zbek milliy musiqasini avlodlarga yetkazishda nechog'lik Fidoiylik ko'rsatganligini yaqqol tasdiqlaydi.

Bu haqda Fitratning o'sha vaqtdagi shaxsiy kitobi, sharq mumtoz adabiyoti bilimdoni. Buxoroliklar orasida domla Izomiy nomi bilan tanilgan G'ulomjon Izomov(joylari jannatda bo'lsa!) xotiralari e'tiborlidir: «Xalqimizning bebaho boyligi bo'lgan shashmaqomni keying avlodga yetkazish maqsadida Fayzulla Xo'jayev va Abdurauf Fitrat o'sha davrda O'rta Osiyo xalqlari musiqa merosini o'rganish uchun Turkiston o'lkasiga kelgan Moskvalik mashhur musiqa etnografi V.A.Uspenskiyni Buxuroga taklif etishdi... V.A.Uspenskiy bu mashaqqatli vazifani 1923 yilda boshlab, 1924 yilda F.Fitrat va N.Mironovlar taxriri ostida Moskvada nashr ettirdi. F.Xo'jayev Uspenskiyning xizmati haqini sof Buxoro oltini nilan to'ladi».

Buxoroning «sof oltini» bahosida bayon etilgan bu kitob «Shashmaqom» («Olti poema») nomida chop etilgan bo'lib, olti maqomning har biri o'ziga xos ichki guruhlanish tartibida tubandagicha berilgan:

«Buzruk» shashmaqomning birinchi va boshlovchi maqomi bo'lib, mushkilot va ashula bo'limini ifodalovchi nasr qismlaridan iborat. «Rost» - ikkinchi maqom bo'lib, mushkilot, nasr va ufor qismlaridan iborat. Butun maqom 20 kuy atrifida.«Navo». – uchinchi maqom bo'lib, mushkilot, nasr va ufor qismlaridan iborat. Butun maqom 28 kuydan iborat tarkibda berilgan.«Dugoh»*Sh* to'rtinchi maqom, unda ufor qismi yo'q, asosan mushkilot va nasr qismlari mavjud. Butun maqom esa 35 kuyni ichiga oladi.«Segoh» - beshinchi maqom; u ham mushkilot va nasr qismlaridan iborat. Butun maqom 29 kuydan tashkil topgan.Nihoyat, yakunlovchi oltinchi maqom bo'lgan.«Iroq» - mushkilot, nasr va ufor kabi qismdan tarkib topgan. Umuman, yakuniy maqom 23 kuydan iborat.

V.Uspenskiy Buxoro shashmaqomiga taalluqli 158 ta kuyni notaga ko'chirishga mavafaq bo'lgan.Bu juda kata muvafaqqiyat edi. Shu sababli notaga olish ishi nohiyasiga yetgach, Buxoro maorif nazorati tomonidan V.Uspenskiyga quyidagi mazmunda guvohnoma berilgan: «... V.Uspenskiyga qadimiy maqomlarni notaga ko'chirish topshirilgan edi.U bu ishni juda muvafaqqiyatli bajardi. Uning

tomonida yozib olingan «Buzruk», «Rost», «Navo», «Dugoh», «Segoh» va «Iroq» maqomlari «Narkompros» Kengashining maxsus komissiyasi tomonidan tekshirilib ma'qullandi va muallifga katta minnatdorchilik bildirildi».

Shubhasiz, A.Fitrat va F.Xo'jayevla tashabbusi hamda V.Uspenskiy g'ayrati bilan amalga oshirilgan bu xayrli nashr Buxoro Shashmaqomini notaga ko'chirishdagi dastlabki qadam bo'lib, milliy musiqa madaniyatimiz tarixida muhim hodisa edi. Bu nashr Buxoro shashmaqomini yanada mukammalroq qilib notaga ko'chirishdan iborat keying ishlarga, shuningdek, maqomlarni ilmiy tadbiq etishga yo'l ochib berganligi bilangina emas, balki O.Matyoqubov «Maqomot» kitobida yozganidek: «... maqom parchalarining joy-joyiga to'g'ri qo'yilganligi va umuman lad tizimining mukammal aks ettirilganligi bilan keyinchalik yuzaga kelgan ayrim to'plamlarga qaraganda bitmuncha ustun»ligi bilan ham ayriча ahamiyat kasb etgandi.

Shunga qaramay, bu nashr bir qator kemtiklarga yo'l qo'yilganligidan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Albatta bu kemtikliklarning kelib chiqishiga ma'lum obyektiv va subyektiv sabablar mavjud.

Zero, Buxoro shashmaqomi notaga ko'chirilayotganda, asosan, ijrochilar bergan ma'lumot va axborotlargagina tayanilgandi. Ijrochilarning aksariyati esa usta ijrochi sifatida tanilgan bo'lsalar-da, musiqaning, jumladan, shashmaqomning nazariy asoslarini mukammal bilishmas, nota ilmidan bexabar ustodlar edi. Shu sabablari ular aksar holatlarda V.Uspenskiy yoib olgan sho'balar notasini o'qib tekshirish imkoniyatiga ega emasdilar, faqat shu notaning fortepianodagi ijrosini eshitib, uning qanday darajada ko'chirilganligini baholay olishardi xolos.

Bunday sharoitda har qanday tajriba va bilimga ega bo'lsa-da, notanish an'analarga, ijro uslubiga, sozlarga ega bo'lgan boshqa bir xalqning milliy musiqasini notaga ko'chirishda V.Uspenskiy ma'lum kamchiliklarga yo' qo'yishi tabiiy edi.

Kamchilikning dastlabki va eng kattasi maqomlarning nars-ashula qismlarida she'r matnlarining tashlab keltirilganidir. Ba'zi manbalarda yozilishicha, V.Uspenskiy notada o'zbekcha va tojikcha she'rlarni berishga qiynalganligi uchun olim ularni alohida qog'ozga yozib olgan, deya qusur sababi izohlandi.

Ikkinchi qusur – ba'zi sho'balarning usul – ritm tuzilishida chalkashliklar uchrashida ko'rinadi. Zero, shashmaqomning nota matni tanburda «bas» kalitida yozilgan aslida skripka kalitida yozilgan matn ancha qulay imkoniyatlarga ega bo'lur edi.

Biroq Buxoro shashmaqomi o'z tarixi davomida birinchi marta notaga ko'chirilganligi inobatga olinsa, bunday kamchiliklar uning badiiy qimmatini zarracha pasaytirmaydi. Aksincha, mazkur nashr V.Uspenskiydan keyin uni notaga

tushirganlar uchun asos va dasturi amal vazifasini o'tganligidan tashqari, yozib olinishi jarayonidagi bahsu-munozaralar Abdurauf Fitratning «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi», «O'zbek musiqasi to'g'risida» hamda V.Uspenskiyning «Klassicheskayamuzika uzbekov» («O'zbeklarning mumtoz musiqasi», 1927) singari tadqiqotlarining yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. Bu asarlar, o'z navbatida o'zbek maqomshunosligi, qolaversa, zamonaviy musiqashunosligining qaror topishi, shakllanishi va taraqqiy topishida muhim ahamiyat kasb etdi.¹

Maqom bo'yicha fundamental tadqiqot muallifi I.Rajabov musiqasining estetik va tarbiyaviy xususiyatlari haqida fikr yuritir ekan, «musiqa kishining his-tuyg'ularini, undagi insoniy fazilatlarini o'lchab beradigan tarozidir», - deb yozadi. Maqomlarning inson ma'naviyatini yuksaltirishdagi rolini Oqilxon Ibrohimovbrazli tarzda quyidagicha ifodalaydi: «... maqomlar musiqaning ma'naviyat jabhasida nihoyatda muhim o'rin tutganligidan, uning hatto ruhiy ekanligidan darak beradi».

Ijtimoiy hayotda san'atning o'ziga xos o'rni bor. San'at janrlaridan biri bo'lgan musiqa san'atning kundalik hayotimizga naqadar singib ketganligini ba'zan tasavvur ham qila olmaymiz ^{ch} Ona allasini tinglashga harakat qilayotgan chaqaloq birinchi navbatda musiqiy ohangni ilg'aydi va ana shu ohang vositasida asta-sekin so'zlarni ham ajrata boshlaydi. Beshikdan tobutgacha bo'lgan masofada insonning doimiy harohi bo'lgan musiqa va milliy va na irkiy chegarani tan oladi. Ana shu musiqani hosil qilishda eng mukammal cholg'u sifatida insonning tovushi tan olingan bo'lsa-da, tarixiy taraqqiyot davomida turli xalqlarida musiqa yaratishning sun'iy vositalari – yangi musiqiy cholg'ular qadimiy ajdodlarimizning tuyg'ularini ifodalash vositasi sifatida dunyoga kelgan. Chunki u davrlarda kuy, ritm, garmoniya singari tushunchalarning o'zi yo'q edi. Tuyg'u cholg'ulari sifatida dunyoga kelgan va hanuzgacha saqlanib qolgan chanqovuz, sibizg'a, xushtak kabi soda musiqiy cholg'ulardan oddiy odamlar hozir ham kuy ijro etishmaydi, aksincha, o'zlarining takrorlanmas tuyg'ularini ifodalaydilar. Bunday ijro hech qanday usul yoki tizimga bo'ysunmagan va ijrochi tomonidan to'g'ridan-to'g'ri kashf etilgan shaxsiy tuyg'uning ifodasi bo'lib, birinchi navbatda ijrochining o'ziga zavq bag'ishlaydi. Shunisi ajablanarliki, aksariyat cholg'ular xuddi shunday yoki biroz boshqacharoq ko'rinishda dunyoning turli joylarida isteqomat qiladigan xalqlarda uchraydi. Bu xodisa turli davrlardagi urush harakatlarining yoki madaniy aloqalarning natijasi bo'lsa kerak. Sharq va G'arb sivilizatsiyasining chorraxasi sifatida tan olingan Markaziy Osiyo xududi, xususan, O'zbekistonda bo'ladi. Biz yashab turgan xududimizda ko'plab musiqiy cholg'u turlarining saqlanib qolingani va milliy

cholg'ularning sifatida qo'llanilib kelayotganligi ota-bobolarimizning maxsuli bo'lsa ajab emas.

XX asrning 40 yillari o'rtalaridan boshlab dastlab mahalliy ustalar, so'ngra mutaxassislar tomonidan o'zbek milliy musiqiy cholg'ularini takomillashtirish va qayta ishlash jarayoni boshlandi.

Jahon andozalari asosida cholg'uchilar tayyorlash tizimi ham ishlab chilib, boshlang'ich, o'rta va oliy bosqichda kadrlar tayyorlana boshlandi, cholg'ularni maxsus o'lchamlar asosida ishlab chiqaradigan 2 ta musiqiy cholg'ular fabrikasi ishga tushirildi. Lekin juda kata mablag'lar va mashaqqatli mehnat evaziga yaratilayotgan ko'p ovozli misiqiy ijro respublika tashqarisida olqishlarga sazovor bo'lgani holda oddiy xalqning yuragiga yo'l topolmasdi. Oddiy xalq ko'povozli ijrodan ko'ra an'anaviy ijroni ma'qul ko'rar va go'yo xalq uchun ataylab yaratilayotgan zamonaviy musiqiy ijrodan baxramand bo'lishiga tayyor emasdi. Endi bir fikr ko'raylik-chi, shu ketishda milliy cholg'u ijrochiligimizning kelajagi qanday bo'lar ekan. Buning ustiga radio va televideniya orqali doimiy ravishda yangrayotgan Estrada musiqasi bilan raqobatlashish degan muhim muammo ham tuirbdi.

O'zbek milliy cholg'ulari va ularda ijrochilikning maqeini tiklash va rivojlantirishning yo'llarini izlash va hayotga tadbiq etish muammosi hozirdayoq o'ylanmasa, asrlar davomida saqlanib kelgan va madaniy hayotimizda muhim o'rin tutgan milliy musiqamiz inqirozga yuz tutishi mumkin.

Ijroda milliylikni yanada ta'kidlash maqsadida qadimiy ko'rinishdagi noyob milliy cholg'ular – chanqovuz, spool nay, g'ajir nay, sabizg'a kabi qator cholg'ulardan ham foydalanish mumkin.

Ko'povozli ijro xalq tomonidan qabul qilinishiga erishish yo'lidagi say-harakatlarni – repertuar tanlash, ijroni milliy lashtirish, xalqqa manzur bo'ladigan garmonik yechimlarini toppish, musiqiy cholg'ular tarkibini o'zgartirib ko'rish, ijrochilik mahoratini shakllantirish kabi yo'llar bilan davom ettirish zarur.

Cholg'u musiqasini targ'ib etishni yaxhilash maqsadida radio va televideniye orqali tobora kamroq yangrayot cholg'u musiqasining xissasini orttirish va keying paytda musiqiy ko'rsatuvlar va eshittirishlar asosini – tashkil qilayotgan «qo'shiqlar guldastasi»ga cholg'u musiqa namunalarini kirirish ham zarur.

Manbuotning hamma vositalari orqali milliy musiqiy cholg'ular va sozandalar haqida ommabop va qiziqarli materiallar berib boorish ham yaxshi natijalar beradi deb o'ylaymiz.

Bir paytlar juda sifatli bo'lmasa-da, arzon bahoga sotib olish mumkin bo'lgan musiqiy cholg'ularni tayyorlab kelgan musiqiy cholg'ular fabrikasi faoliyatini ham

tiklash zaruriyati sezilmoqda. Fabrikalar so'ngi davrda ishlab chiqargan musiqiy cholg'ular ham o'z xizmat muddatini o'tab bo'layotgani bilinib qoldi va bog'cha, maktab tarbiyachilari milliy musiqa cholg'ularidan kamroq foydalanayotganliklari misolida ushbu ahvol tobora aniqroq ko'zga tashlanmoqda.¹

Ma'lumki, kollej va maktablarda musiqa darslarini yuksak saviyada olib borishda o'qituvchining cholg'u asboblarni mukammal egallaganligi kata rol o'ynaydi. Shunday ekan, musiqa o'qituvchisining ish faoliyati uchun ixtisoslashgan cholg'u asbobini faqat ijrochilik tomonidan emas, balki pedagogic nuqtai-nazardan ham mukammal egallashi muhim ahamiyatga ega. Bu vazifani amalga oshirish uchun bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tarbiyalashda maxsus cholg'u asbob predmetini o'qitish metodikasini to'g'ri yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Umumiy ta'lim maktablarining musiqa o'qituvchilari o'zida ikki xislati, ya'ni ijrochilik va pedagogik xislatlarni majassamlashtirgan bo'lishi kerak.

Shuning uchun pedagogika institutlarining musiqa fakultetlari (bo'limlari)da o'quv jarayoning asosiy yo'nalishi talabaning maktabda ashula darsini va sinfdan tashqari musiqa mashg'ulotini o'tkazish uchun kerak bo'lgan bilim komponentlarini egallashiga qaratilishi lozim.

Oliy o'quv yurtlari, ya'ni musiqa yurtlari va konservatoriyada asosiy kuch ijrochilik mahoratini egallashga qaratiladi va maxsus cholg'u asbob predmeti o'quv progressining o'zagi hisoblanadi. Pedagogika institutlarida esa maxsus cholg'u asbobi predmeti juda kata ahamiyatga ega bo'lishidan qat'iy nazar, o'quv progressidagi komponentlarning ajralmas bir qismi hisoblanadi. Yana shuni nazarda tutishimiz kerakki, musiqa asarini konsert zalida va sinfdaijro etish xususiyati turlichadir. Shunday ekan, tabiiyki musiqachi-ijrochi va musiqa-pedagog oldiga kelishi kerak. Bu farq nimadan iborat bo'lishi lozim?

Musiqachi-ijrochi oldiga cholg'u asbobini egallashda chalish texnikasini oshirish. Yirik formada yozilgan xilma-xil musiqa asarlari bilan tanishish, asarning chuqur estetik mazmunini talqin etishdek vazifa qo'yiladi. Musiqachi-pedagog yuqoridagi xususiyatlardan tashqari oddiy musiqa asarlarini notaga qarab tezda ijro eta bilishi, asarning estetik mazmunini musiqa va so'z izohi bilan talqin etib o'quvchiga yetkazishi, cholg'u asbobida ijro etish bilan bir vaqtda dirijyorlik va nafas olish elementlarini ko'rsata bilishi kerak. U mana shu xususiyatlarni mukammal egallashi uchun notaga qarab chalish, jo'r bo'lish, eshitib chalish va asarga so'z orqali izoh berish qobiliyatini o'stirish ustida tinmay ishlashi lozim.

Jo'r bo'lish o'quvchilarning ashula aytish qismini boshqarishning ajralmas tomonidir. Shu tufayli jo'r bo'lish qobiliyatini ostirish uchun o'qituvchi, albatta,

Talaba repertuariga sakkiz yillik maktablarning «Musiqqa» programmasidan bir necha bolalar ashulasini kiritishi maqsadga muvofiqdir. Undan asarni joʻr boʻlib, yaxshi ovoz bilan oʻzini sinfda, bolalar oldida turgandek faraz qilib ijro etishini talab qilish kerak. Bundan tashqari u joʻz boʻlish qobiliyatini oʻstirish uchun eshitib chalish qobiliyatini oʻstirishi lozim. Chunki dars vaqtigakundalik ish planiga kiritilmagan xilma-xil bolalar ashulasiga joʻr boʻlish vazifasini bajarishga toʻgʻri keladi. Shuning uchun Talabada dars vaqtida bolalar ashulasini yoki xalq kuyidan biror parcha chalib berish, eshitgan kuyni qaytara olish qobiliyatini rivojlantirish kerak.

Musiqachi-pedagog uchun maxsus cholgʻu asbob predmetini egallashda ikkinchi xususiyat – notaga qarab chalish qobiliyati kelgisi ish praktikasida aloxida oʻrin oladi. Chunki darsning musiqa tinglash qismida har xil asarlarga murojaat qilishga toʻgʻri keladi. Shu maqsad uchun biz har dars mashgʻulotida badiiy asar ustida ishlash qismiga oʻtmasdan Talabaga maktab ashula darsi repertuaridan yengil kuy va ashulalar chaldirib koʻrdik. Natijada notaga qarab chalish qobiliyati darsdan-darsga yaxshilandi:

Birinchidan, musiqachi-pedagog uchun musiqa asarini bolalarga soʻz orqali musiqa asari bilan mustaqil tanishib, analiz qila bilish va uning qiymatiga toʻgʻri baho olish qobiliyatini oʻstirish; ikkinchidan, Talabaning musiqa tinglash qismi uchun koʻproq maktab repertuarini oʻzlashtirish; uchinchidan, oʻquvchilarning umumiy musiqaviy rivojlanishiga qarab musiqa obrazini soʻz orqali izoxlash qobiliyatini tarbiyalash.

Shu maqsadda asarni analiz qilishda quyidagi tartib saqlanadi:

Kompazitorning qisqacha tarjimai holi va ijodiy yoʻnalishi.

Asarning badiiy-gʻoyaviy mazmuni va xarakteri.

Asarning tuzilishi, tonlik plani, garmonlik xususiyati.

Asarda uchraydigan ifoda belgilari bilan mustaqil tanishib chiqib, uni badiiy jihatdan yuksak saviyada ijro etishga erishish.

Talabalarning bilimini tekshirish uchun imtixoniga maktab repertuariga xos boʻlgan biror kichik asarni badiiy izoxlab berish kiritildi. Natijada Talabalarning umumiy musiqaviy saviyasi ancha oʻsganligining guvozi boʻldik.

Maxsus cholgʻu asbob predmetning toʻrt yillik taʼlim va tarbiya vazifalarini ikki bosqichga boʻlsak, birinchi bosqichga 1 va 2-kurslarda Talabani aktiv praktikaga tayyorlash vazifasi qoʻyiladi, yaʼni birinchi talab (joʻr boʻlish, eshitib chalib berish, notaga qarab chalish, br tonlikdan ikkinchi bir tonlikka transport qila bilish, asarni badiiy izohlash va maktab repertuari bilan tanishish) kabi amaliy bilim va mahoratdan iborat:

Birinchi bosqichda Talabaga maktabda ashula darsini yuqori saviyada o'tkazish uchun zamin yaratiladi.

Ikkinchi bosqichda esa ijrochilik bilimi va mahorat ustida ishlashni yanada mukammalroq yo'lga qo'yish ko'zda tutilib, Talabani, ko'p miqdorda musiqa asarlari bilan tanishtirishga alohida e'tibor beriladi.

Pedagogika intitutlarining musiqa fakultetlarida cholg'u asboblari egallashga qo'yilgan yuqoridagi alohida talablar va o'quv progressining shu talabalarga moslashtirib olib borilishi umumiy ta'lim maktablariga har tomonlama rivojlangan, to'liq bilimga ega bo'lgan oliy ma'lumotli musiqa o'qituvchisi tayyorlashning garovidir.

Mazkur magistrlik dissertatsiyasiga biz ko'plab ma'lumotlar kiritdik. Mozeganazar tashladik, mustaqillik yillarida yurtimizda san'atni rivojlanganligi haqida so'z aytdik. Prezidentimiz san'atga qanchalik g'amxo'rlik ko'rsatib kelayotganini ta'kidladik. Endi eng muhim narsa yodimizdan chiqmasligi kerak. Bu san'atkor adobi. San'atkor ma'naviyati san'atkorning qanchalik odamoxunligi, har bir so'z va harakatda atrofdagilarga beradigan namunasi haqida so'z aytish vaqti keldi. Biz manbaa qidirishga kharakat qilmadik. Buning o'rniga O'zbekiston «Adabiyot va san'at» gazetasining 2005 yil 3 iyun sonida bosilib chiqqan gazeta tariximizning «torning cho'michdan farqi» nomli maqolasini to'laligicha kiritishga qaror qildik. Bu maqola san'atkorning ma'naviy qiyofasi, ichki dunyosi haqida. Biz magistraturada o'qib yurganimizda muhokama qilganmiz.

«Torning cho'michdan farqi...»

Kamtarin san'atkorlar haqida gap ketganda, muxlislar ko'pincha Komiljon Otaniyozovni, Jo'raxon Sultonovni, Ma'murjon Uzoqovni yodga olishadi. Hayotlik chog'larida ularni hech kim «san'atimizning buyuk yulduzlari, betakror iste'dod sohiblari», deb ulug'lamagan. Bunga ehtiyoj ham bo'lmagan. Chunki, ular oddiy, Yaratgan egam in'om etgan favqulodda iste'dodlarini aytmasa, siz biz kabi jo'ngina odamlar edi. Shu boisdan ham hayotlari past-balandsiz bir tekis kechgan. Odamlar orasida el qatori umrguzaronlik qilishgan. Yurish-turishda, kiyinishda, muomala madaniyatida zarracha bo'lsin alohidalik, kibru havo bo'lmagan. Muxlislar ularni tinglashga, go'zal xonishlari yurak-yuraklarga malhamday yetib brogan va shu joyda naqsh bog'lagan.

Ulug' san'atkorlar kamtarligi, kata-yu-kichikka, boyvachcha-yu-o'rtaholga teng munosabatlari, zarur hollarda o'zlari kabi oddiy va odmi odamlarga ko'proq e'tibor berishlari bilan ham nom qozonishgan. El xizmatida bo'lganlarida, nomunosib hatti-harakatlar qilishmagan, izzattalab ham bo'lishmagan. Aytilgan joyga vaqtida o'zlari,

tan qo'iqchilarsiz boraverishgan, to'y egalarini, qarindoshlarni o'rtaga chaqirib, pul yig'ishmagan. Ko'zlari to'q bo'lgan. Pul degan sabil qolgur kimga yoqmaydi deysiz, ammo ular pulning makkor jozibasiga uchishmagan.

Ma'murjon Uzoqov, Jo'raxon Sultonovlar paytida sahnada hech kim soxtakorlik qilmagan. Ovozi, iste'dodli bor odam o'rtaga chiqqan, tumonat tinglovchini sel qilib qo'shiq kuylagan. Ovozi yo'q, umrida qo'lga cholg'u asbobi ushlagan odamlar esa boshqa ishlar bilan shug'ullanishgan. O'sha paytlari ham bog'larimizda anvoiy gullar barq urib ochilib turgan, kerak bo'lsa, quchoq-quchoq olib kelish mumkin edi. Ammo konsert zallarida bugungiday soxta gulbozlik urf bo'lmagan. Qarindosh-urug', tog'a-jiyanlar, endigina yo'lga kirgan nabiralalar saxnaga gurras-gurras chiqib, ashula aytib turgan hofizning bo'yniga gulchanbarlar ilishmagan, cho'lpillatib o'pishmagan, egniga kim o'zarga zar chopon yopishmagan. Ustoz san'atkor sahnada bunday bemazagarchilik qilish tomosha binga nisbatan hurmatsizlik, g'irt sharmandalik bo'ladi-ku, degan xayolga borishgan.

Bu ham mayli, avvallari hofiz deganingiz sahnadan bemalol pastga tushib, oldingi qatorda viqor bilan o'tirgan xeshu aqrabolariga, quad-andalariga, mahalla choyxonasidagi ulfatlariga egilib-bukilib salom bermagan, volidai muhtaramasining yoniga kelib, xuddiki onasi bilan tasodifan shu joyda uchrashib qolishganday, bir-birlarini bag'irlariga bosishmagan. Ona ham, o'g'li san'atkor bo'lganini, unchamuncha xirgoyi qilib turishini xuddiki bugun, shu yerda bo'layotganday, bolaizorini yalab-yulqamagan. U paytlarning onalari ancha vazmin bo'lishgan shekilli-da.

Avvallari qo'shiq kuylanayotganida, ashula aytilayotganida, birov ovoz chiqarmagan, sahnada turgan hofiz bolaning oldiga ko'tarilib, belidan mahkam ushlab sur'atga tushmagan. Qulog'iga bir nimalarni shivirlamagan. Tomoshabinlarning qiyshuvidan ilhomlanib san'atkor birodarini dast ko'tarib, bir-ikki aylantirib qo'ymagan. Negaligini taxmin qilish mumkin. Ular juda uyatchan bo'lishgan nazarimda, konsert bilan sirkdagi masqarabozlikning farqiga borishgan. Zavqlari kelib ketsa «do'st» devorishgan-u shu bilan hovurlari bosilgan.

U paytlari hofizlar sahnada qo'shiq kuylashgan. Og'izlarini shunchaki qimirlatib turishmagan. Odob-ahloq haqida ma'ruza o'qishmagan. Ginaxonlik qilishmagan. Ashula qolib ketib, hamkasb do'stlarining bog'iga tosh otishmagan.

Ma'murjon Uzoqov, Jo'raxon Sultonovlar «klip»larni bilamay o'tib ketishdi...

Komiljon hofiz, Ma'murjon hofizlar paytida televidiniya va radio bu qadar rivojlanmagan edi. G'M kanallari va ulardagi so'zbozlik birovning hayoliga ham kelmagandi. Bitta qo'shiq bugungidek bir kunda yigirma-o'ttiz marta emas, hafta-o'n kunlar bir marta efirga qo'yilgan va sog'inch bilan tinglangan.

U paytlari xususiy radio kanallar qayoqda deysiz. Shu kamchilik tufayli Ma'murjon-u Jo'raxon akalar o'zlari tashabbus ko'rsatib, uncha-muncha xarajatni ko'tarib bo'lsa-da, radio orqali jonli muloqotlar o'tkazishmagan. Shunday bo'lgandan keyin, avvaldan tayinlab qo'yilgan «muxlis»lar, aniqrog'i, hofiz bolaning jiyanu-jiyanchalari, tanish bilishlari radioga qo'ng'iroq qilib, tayyorlab berilgan savollarni xijjalab o'qishmagan, nega ekranda ko'rinmay qoldingiz, nega sizga e'tibor kam, falon konsertda nega qatnashmadingiz, nega shu choqgacha unvon olmangansiz, deb masalani ko'ndalang qo'yishmagan. Negaki, bunday qilish o'sha yillari uyat hisoblangan.

U yillari televidiniya hofizlarning hashamdor uy-joylarini, oshxonayu yotoqxonalarini, divanda mudrab yotgan mushukchayu kuchukchalarini, moyi artilmagan qo'sha-qo'shamashinalarini tekror-takror namoyish qilmagan, boshlovchilar « mana bu qandilni qayerdan sotib olgansiz, huv anavi chinni ko'zani sizga kim sovg'a qilgan», deb bechoralarni so'roqqa tutishmagan. Ustoz hofizlar. Agarki shundoq qilsak, el ustimizdan kulvoradi, deb o'ylashgan bo'lsa kerak-da. U paytlari san'atkorlar televidiniyada oshpazlik ham qilishmagan. Tor bilan cho'michning farqiga borishganda.

U yillari reklama degan kasallik bugungidek xuruj qilmagan. Hofizlar hofizligini, aktyorlar aktyorligini, voizlar voizligini qilgan. Didsiz reklama odamlarning joniga tegmagan, asabini buzmagan.

O'ylanib qolasan kishi, tasavvur qilingki, o'shanda bitta qitmir, foydaga o'sh tadbirkor Ma'murjon aka yoki Jo'raxon akani bir chetga tortib, «Aka, Lotereya o'yini tashkil qilganmiz, shunda o'zingiz bosh bo'lmasangiz sira iloji yo'q. Sizdan lozimi - kuniga nari borsa 20-30 marta katta ashula ohangida «*Otingni sot xaloyiq, molingni sot xaloyiq, a'lo o'yinlar keldi, yutug'i-senga loyiq*», deb tursangiz bas» - desa, bu soddasi tushmagurlar nima deyishardi ekan-a? Taxmin qilish mumkin, hoyna-hoy «nimalar deyapsan hoy tirrancha, meni kim deb o'ylayapsan, es-hushim joyimda, endi bir qilmaganim bola-chaqa, mahalla-kuy oldida sharmandam chiqib, el-yurtga kulgi bo'lishmi, bor toshingni ter», deb bechoraning hafsalasini pir qilisharmidi...

U paytlari ham el-yurtda to'y-tomoshalar bo'lgan, hofizu-hofizalar xizmatda bo'lishgan. Ammo bir qo'shiqchi ikkinchisi bilan navbat talashib butun el oldida muxlislar ko'z o'ngida qirpichoq bo'lmagan, men turganda senga kim qo'yipti, mishqi, deb bisotlaridagi jamiki margansovkasiz eshitib bo'lmaydigan iboralarni chiqarishmagan. Jon aka o'zingiz boshlab bering, biz sizdan keyin, bu yerda aytmasak, keying to'yda aytarmiz, deb mulozamat qilishgan. O'zlaricha shunday

odobli bo'lishganmi yoki ustozlarining gaplari quloqlariga qolganmi, buni aniq aytish qiyin.

Ayol san'atkorlar avvalari to'y-hashamlarda kamroq ko'rinishgan. Zamona zayliga qarab ish tutishgan-da. Shu bois kechki bazmlarda navbat talashib, bir-birlarining sochlarini yulishmagan, erkashodalik qilishmagan. Ayol zotining og'zidan faqat latif so'z, yuzidan munavvar tabassum taralgan xolos.

Bu holatlar bugun san'atimizda oddiy bir hol bo'lib qoldimi? Ushbu satrlarni o'qiyotgan gazetaxonning xayoliga «Muallif yoppasiga shunday xulosaga kelibdi-da», degan fikr tug'ilishi mumkin. Ahvol nechog'li tashvishli bo'lmasin, men bu savolga: "«Aslo, hozircha oddiy bir hol bo'lib qolgani yo'q» deb javob qaytarishni, siz ham shunday deyishingizni juda juda istayman. Negaki, besh qo'l barobar emas. Bu istakning ro'yobga chiqishi, eng avvalo, millat munavvarlariga, madaniyatimiz fidoyilariga, jamiki jonkuyarlarga, kuyunchaklarga, uyg'oq va yanglig', yer, suv, havo kabi muqaddas san'atimizni, ma-naviy-ahloqiy qadriyatlarimizni ham bus-butun, pokiza, saramjom-sarishta, to'rt muchasi sog', yuragida o'zga «qadriyatlar»ni qurmagan, o'pkasi o'zga havolarga to'yintirilmagan holda qoldirmog'imiz darkor.¹

Yurtimizda ota-bobolardan bizgacha yetib kelgan musiqiy merosni e'zozlash, milliy san'at va madaniyatimizni yanada rivojlantirish, yosh iste'dodlarning salohiyatini namoyon etishiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Barpo etilayotgan va jahon andozalari darajasida ta'minlanayotgan san'at koshonalarida yaratilgan qulayliklar xalqimiz milliy va zamonaviy musiqan san'atidan to'la baxramand bo'lishiga imkon yaratmoqda.

Mamalakatimiz Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Davlat konservatoriyasi yangi binosi ochilishiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi tabrigida: «*Musiqqa deb atalmish ilohiy bu mo'jizada shunday bir sehr mujassamki, uni tushunish, ta'sirini sezish uchun hech qanday tarjimonning keragi yo'q*».

XULOSA

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng inson ma'naviyati dolzarb masala bo'lib qoldi.

Mustaqillik va ma'naviyat masalarining nazariy-metodologik asarlari va amaliy chora-tadbirlari Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlari, suxbat va ma'ruzalarida har tomonlama ochib berilgan.

Mustaqillik tufayli xalqimizning tarixiy ruhi uyg'ondi, ma'naviyat taraqqiyotiga kata ahamiyat berildi, milliy an'analarimiz, qadriyatlarimizga qaytish va ularni shu bugungi ma'naviyat jarayoniga jalb etish imkoniyati yaratildi.

O'rta Osiyo va islom dunyosida yashab o'tgan Sharq mutafakkirlarining ma'naviy merosini o'rganish, tiklash va rivojlantirish nainki mustaqillik natijasi, shuningdek, uni mustahkamlash avlodlar ma'naviy yuksaltiruvchi omillardan biriga aylandi.

Mustaqillik tufayli milliy o'zligini anglash va ma'naviy qayta tiklash tamoyili kuchaydi. Ma'naviyat masalalari juda ko'p omillarni o'z ichiga oladi:

Birinchi navbatda insonparvarlik hamda vatanparvarlik;
ma'naviy poklikni qayta tiklash;
umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;

Qadimgi va zamonaviy madaniyat boyliklarini chuqur bilish va egallash;
musiqa va qo'shiq san'atini tarbiyaviy kuchidan oqilona foydalanish;
vijdonli, imonli, aql-zakovatli, yuksak ongli va mustaqil fikrlay oladigan yoshlarni tarbiyalash;
milliy mafkura bilan qurollanish;
yoshlarni san'atsevar, xis-tuyg'ularga boy yuksak ma'naviy sifatlarga ega bo'lgan kishilar qilib tarbiyalash;
o'z xalqi tarixi, madaniyati va milliy an'analarini chuqur egallash va xokazolar.

Bu masalalarni to'g'ri hal qilish ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashning asosiy garovidir.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashda musiqiy madaniyat juda kata ahamiyat kasb etadi. Musiqa vositasi orqali kishilar Vatanga sadoqat, yetuk axloqlilik, ma'naviy poklik, jismoniy va ruhiy yetuklik, siyosiy va huquqiy komillik ruhida tarbiyalanadilar. Shuningdek, musiqa madaniyati tarbiyaning barcha tarkibiy qismlari ta'sir doirasini bir joyda mujassamlashtirish xususiyatiga ega, nainki, xalqning ming yillik orzu-umidlari, ruhiy

holatlari, ma'naiyati, ahloq-adobi, badiiy tafakkuri, iymon-e'tiqodi musiqada o'z ifodasini topgan.

Insoniyat tarixida ruhiyatga ta'sir o'tkazishda musiqa ohanglariga teng keladigan boshqa birorta vosita hali kashf etilmagan. Chunki, xalq musiqa madaniyati orqali o'zining o'y-fikrlarini, orzu-umidlarini, dunyoqarashini, darajasini, ichki tug'yonlarini, qahr-g'azabini, mehr-muhabbatini ifodalab kelgan.

Bonibarin, musiqa va musiqiy ohanglar eng qadimiy davrlarda amaliy-foyda vazifalarini bajarish maqsadida paydo bo'lgan bo'lsa-da, insonning madaniy rivojlanishi jarayonida ma'naviy hayotning zarur bo'lagiga aylangan, shu boisdan, musiqa uzoq tarixiy jarayonda insonni tarbiyalashda ruhlantiruvchi, ilhomlantiruvchi, ma'naviy ozuq beruvchi qudratli vosita sifatida namoyon bo'lgan.

Islom dini bilan birga Markaziy Osiyoga arab va Yaqin Sharq madaniyati kirib kelib, bular mahalliy musiqa san'atining takomillashuvi va mazmunan boyishi bilan birga, musiqa ilmining rivojiga ham sabab bo'lgan. Natijada. Markaziy Osiyo xududlarida jaxon musiqa faniga kata hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Urmaviy, Marog'iy, Sheroziy, Jomiy singari allomalar bu san'atning inson ongiga, ruhiyatiga samarali ta'sir etish va umuman tarbiyaviy ta'sir kuchiga ega ekanligini isbotlab beruvchi asarlar yaratdilar.

Musiqa madaniyati nazariyasi bilan shug'ullangan Sharqning buyuk mutafakkirlari musiqiy ohanglarining, ayniqsa, mumtoz musiqaning inson ruhiyatiga, kayfiyatiga ta'sir ko'rsatishini, kishi hatti-harakatlarini o'zgartira bilishini, bemorlarni davolay olishini, insonning aqliy va ahloqiy xislatlarin shakllantirishini, ularning xordiq chiqarishlari, taskin topishlari, ruhlaniishlariga yordam berishini ta'kidlab o'tadilar. Shuningdek, ular mumtoz musiqaning keng tarqalgan turi – maqomlarning insonda xorg'inlik va alam, g'amginlik va jo'shqinlik uyg'otihini, huzur, shijoat, jasorat bag'ishlashini, xushchaqchaq kayfiyat ato qilishini isbotlab berdilar. Musiqa madaniyati xalq hayotining intiqosi sifatida qaror topgan. Xalq hayoti farovonlashgan davrlarda baxt, quvonch, ozodlik, baxtiyorlik mavzularida, turmush og'irlashgan paytlarda esa xalqning g'am-alamlari, azob-uqubatlari haqida qo'shiqlar to'qilgan. Masalan: chorizm mustamlakachilik siyosatining chuqurlashuvi tuzumga nisbatan xalq g'azabi, nafrati va norozliklarini ifodalovchi asarlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Sho'rolar davrida musiqa madaniyatimiz yangi shakllar, vositalar, ovrupacha ohang asboblari bilan boyigan bo'lsa-da, asta-sekin milliy-ma'naviy ruhiyatdan mahrum bo'lish tamoyili boshlangan edi.

Mustaqillik tufayli milliy ruhiyatini musiqa madaniyatimiz o'zining azaliy manbaidan kuch olib, milliy ruhiyatni va milliy qiyofani shakllantirishga xizmat qila boshladi. U zamonaviy musiqa janrlari bilan boyigan holda xalqimizni yangi, obod jamiyat qurishga ruhlantirmoqda.

San'at – ijtimoiy ongning bir turi, kengroq mushohada etsak, asl san'at ideal mafkura demakdir. Hatto yuksak taraqqiy etgan fan va texnika vositalari ham yichimini topa olmayotgan muammolarni san'at vositasida ijobiy hal etish, insoniyat taqdirida muhim o'zgarishlarga erishish mumkinligi mubolag'a emas. Ayniqsa, musiqiy ko'hna san'atlar sirasida insonga tabiatan xos, ta'sir quvvati beqiyos san'at sifatida alohida mavqeyga ega. Musiqaning yuksak badiiy-estetik qmmati, kuchli ruhiy-ma'naviy ta'siri, tarbiyaviy ahamiyati xususida o'rta asrlarga mansub ilmiy va badiiy adabiyotlarda talaygina e'tiborga loyiq fikrlar mavjud. Ajdodlarimiz musiqani ilohiy go'zallik, latif san'at sifatida asrlar osha e'zozlab kelganlar. Qolaversa, biz ham kundalik hayotimizni musiqasiz tasavvur eta olmaymiz.

Tadqiqotimiz O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng musiqa madaniyati sohasida kata yutuqlarga erishganini ko'rsatadi:

O'zbekistonda madaniy-tarixiy meros bilan bir qator musiqiy an'analarning tiklanishi, musiqa ta'limining takomillashishi, yangi «O'zbeknavo», «O'zbekraqs» konsert birlashmalarining tashkil etilishi, xalqaro darajada («Sharq taronalari» xalqaro festivali), Respublika miqyosida («O'zbekiston-Vatanim manim») ko'rik-tanlovlarining uyushtirilishi o'zbek musiqa madaniyati saviyasining ko'tarilishi va uning jahon miqyosiga chiqishga imkoniyat yaratdi;

musiqa madaniyatini rivojlantirishda yirik Respublika va xalqaro darajadagi anjumanlar muhim o'rin egalamoqda. Binobarin, «O'zbekiston – Vatanim manim» ko'rik-tanlovi o'zbek xalqi orasidan ko'plab iste'dodlarning jahon musiqa madaniyatining jahonga tanilishiga xizmat qildi;

Respublika xalq Jodi va madaniy-ma'rifiy ishlar ilmiy-uslubiyat markazi tomonidan o'zbek an'anaviy musiqasining ko'pgina janrlari: alla, kata ashula, lapar, yalla, maqom hamda oilaviy va folklore-etnografik ansambllarining ko'rik-tanlovlari o'tkazilishi an'anaviy xalq musiqa madaniyatini tiklashga va uning ko'plab azaliy turlari rivojlantirishiga zamin yaratmoqda;

Musiqa madaniyatining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan buyuk san'atkorlarni qadrlash azaliy udumi tiklanib, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Xojixon Boltayev, Komiljon Otaniyozov, Xoji Abdulaziz Abdurasulovlarga atalib o'tkazilgan ko'rik-tanlovlar shu namoyandalar ijrochilik iate'dodlarning yuzaga chiqishiga olib keldi;

xalq musiqasi – asrlar osha avlodan-avlodga o'tib, shakllanib, boyib, xalqning o'y-fikri, dardi, orzusi, donnishmandligini mujassamlashtirib, o'zining an'anaviyligi, ommabopligi, oddiyligi va buyukligi, ta'sirchanligi, badiiylikka boyligi millatning nafaqat sevimli san'at turiga, shuningdek, barca davrlarda insonning ma'naviy kamol topishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan;

katta ma'naviy imkoniyatlarga ega bo'lgan xalq musiqasi milliy ruh, milliy qiyofani shakllatirishning, qadriyatlarni saqlash, boyitishini haqiqiy vatanparvar, el-yurt uchun g'amxo'r, adolat bayrog'ini baland ko'taruvchi, insonparvar shaxslarni tarbiyalashning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi;

xalq musiqasining ma'naviy barkamol insinni shakllantirishdagi tarixda sinalgan xususiyatlari ancha keng bo'lib, kunda ularning ruhiy, estetik, ma'rifiy va tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Ma'naviy ta'sirning boy manbai hisoblangan marosim musiqasi va uning rang-barang turlari: beshik to'y, sochqi sochish, birinchi qadam, soch olish, sunnat to'yi, sovchilik, qiz oshi, nikoh, turli xil o'lanlar va yor-yorlar, laparlar, tortishmachoq, oyna ko'rsatar, yuz ochar, kelin va kuyov salomlari kabi udumlar hamda diniy marosimlar – Bibi seshanba, Bibi mushkulkushod, qurbonlik qilish, iftorlik, motam marosimlari kabilarda foydalanilgan kuy va qo'chiqlar millatning o'zligini saqlab qolishda va milliy odob-ahloqni shakllantirishda bebaho manbaa hisoblanadi.

Maqomlarimiz millatimiz va xalqimizning boqiy mulki sanaladi. Necha ming yillik tarixga ega maqomlarimiz, mumtoz musiqamiz bilan har qancha faxrlansak arziydi. Birgina «Maqom» jamoamizning Samarqand shahrida o'tgan qator xalqaro musiqashunoslik anjumanlarida qilganchiqishlari yuqori baholanganligi fikrimizga dalildir. Ya, maqom – boqiy mulk. Negaki, unda so'z, kuy, ijro birligi mujassam. Shu o'rinda bir misol keltirsak. Hozirga kelib iste'moldan chiqib, unutilgan milliy sozlarimizning o'zi, yigirmaga yaqindir. Mana ular: avlos, rud, xushtor, sarbat, chog'ona, dilrabo, yotug'on, qo'biz, kungura, daf, valamiz, mizmor, ayalg'u, musiqor va boshqalar. Ana shu misolning o'ziyoq biz nechog'li yuksak musiqiy madaniyatga ega xalq ekanligimizni ko'rsatmaydimi?

Kuy-qo'shiqlarimiz milliy zamindan ajralmasligi kerak. Turli xalqlar kuylarining qorishmasidan iborat «butqa» bizga nima berdi?

O'zining milliy musiqa tafakkuridan mahrum etilgan xalq xech qachon ro'shnolikka chiqolmagan, chiqolmaydi ham.

Biz bugunda 400 bosma taboqdan ziyod kata bir musiqiy qatlam – maqomlarning mushkulotlari, nasrlari, ularning 40 soatlik musiqiy yozuviga egamiz (bunga Xorazm maqomlarini ham qo'shib qo'ying).

Musiqqa milliy g'oyaning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek milliy musiqasi targ'ibotidagi vujudga kelgan bo'shliqni to'ldirish uchun radioda maqom va mumtoz musiqqa shinavandalari uchun alohida bir kanal ochib berish lozim. Bundan tashqari, haftaning ma'lum kunlarida (masalan: payshanba kuni) Navoiy nomidagi o'zbek davlat Akademik opera va balet kata teatrida, Xalqlar Do'stligi saroyida, «Turkiston» saroyida, Muqimiy nomidagi drama va komediya teatrida, madaniyat va istirohat bog'larida maqomlarimiz va mumtoz kuy-qo'shiqlarimiz asosida teatrlashtirilgan konsertlar uyushtirilsa, ayni muddao bo'lar edi. Faqat Respublika Madaniyat ishlari vazirligi, O'zbekiston Teatr jamiyati, O'zbekiston Bastakorlar uyushmasi, O'zbekiston Badiiy akademiyasining Xamza nomidagi San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot institute, Mukarrama Turg'unboyeva nomidagi milliy raqs birlashmasi, «Maqom», «Tanavor» ansambllari, qolaversa, atoqli rejissyorlar, aktyorlar, suxandonlar, hatto kostyumerlar bu borada yaqindan yordam berishlari, matbuot, televidiniya va radio esa kata targ'ibot ishlari olib borishi zarur.

Ko'p o'tmay Navoiyni, uning salafarlari va izdoshlari ijodini teran tushunadigan, asrlar sinovidan o'tgan maqomlarimizni, mumtoz ashulalarimizni, kuylarimizni nozik xis etadigan, ya'ni o'zligini biladigan avlod yetishib chiqadi. Biz bunga qat'iy ishonamiz. Axir Navoiy xazratlari bejiz:

Erursan shoh agar ogoh sensen,

Agar ogoh sensen, shoh sensen!,

deb, yozmaganlar-ku?!

Biz kelgusi avlodlar qarg'ishiga qolishni istamasak, hoziroq bolalar bog'chalarida, maktablarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida mumtoz merosga munosabatni keskin yaxshilamog'imiz lozim.

Dissertatsiya natijasi shuni ko'rsatdiki, xalq qo'shiqlarining har bir turi va janri insonni ma'naviy jihatdan tarbiyalashda o'ziga xos vazifani bajaradi. Chunonchi, marosim qo'shiqlari marosim harakatlarini mazmunan boyitib, uning emotsional ta'sirchanligini kuchaytirsas, mehnat qo'chiqlari ish sur'ati va samarasini oshiradi, kishining charchog'ini yozadi, tinglovchilarga ruhiy ozuq berish qudratiga ega bo'ladi, tarixiy qo'shiqlar esa tarixiy hodisalar to'g'risida muayyan badiiy tasavvurlar hosil qilishga ko'maklashadi.

Respublikamiz miqyosida muntazam ravishda uyushtirilayotgan ko'rik-tanlovlar, bir jihatdan, buyuk san'atkorlarimizning musiqqa madaniyatimizga qo'shgan hissasini, ularning individual mahorat va iste'dod qirralarini aniqlashga, ommalashtirishga imkon bersa, ikkinchi tomondan, xalq orasida mumtoz san'atimiz

va san'atkorlarimizning keng tarqalishi va kelajakda yanada davom ettirib, rivojlanishiga olib keladi.

Hozirgi zamon milliy qo'shiqchilik san'atimiz ahvolini tahlil qilishligini ko'rsatdiki, ayrim ansambl va xonandalar ijodida yengil G'arb musiqasiga taqdid qilish avj olgan, yarim hindcha, yarim evropacha, yarim turkcha kuy va qo'shiqlarni kuylash odat tusiga kirgan.

Qo'shiqchilik san'atimizdagi kamchilik sifatida yaxshi she'rlarning yo'qligi va xonandalarning o'zlari she'r yozib, musiqa to'qib kuylayotganliklari salbiy xodisa sifatida ko'rsatildi.

O'zbekistonda mustaqillikka erishgach, hamma sohalarda bo'lgani kabi musiqiy bilim, musiqiy ta'lim tizimida ham jahon andozalari darajasida ish ko'rish davr talabi bo'lib qoldi. Shuning uchun musiqiy ta'limni kompyuterlashtirish tobora reallikka aylanib bormoqda. Kompyuter – musiqiy asboblarning bir turi bo'lib, nafaqat an'anaviy asoslarni saqlab qolish imkonini, balki ijodkor shaxs tarbiyasida yangi yo'llar ochib beradi.

Shu bilan birga, musiqiy ta'limda kompyuter yordamchi vazifani bajaradi, u hech qachon asosiy vosita bo'lmaydi.

Mashina – kompyuter musiqa «o'qituvchisi» vazifani bajarish uchun ijodiy subyektga aylana olishi, olam go'zalligini anglash va aks ettirish quvvatiga ega bo'lishi, tovushlar ohangdorligini qalb ohanglari bilan uyg'unlashtira olishi, yurak tuyg'ularini xis eta bilishi zarur bo'ladi. Bu qiyin masaka. Kompyuter, avvalo, avtomat ekanligini unutmaslik kerak.

Demak, musiqa o'qituvchilari, murabbiy va ustozlar birinchi navbatda o'zlari zamonaviy tafakkur bilan qurollangan, asriy musiqiy merosimizni chuqur bilgan va axis qilgan bo'lishlari hamda bu nodir ma'naviy xazinani yoshlar ongi, faoliyatiga zamonaviy texnika vositalari asosida singdra olishlari zarur. Ana shunda avlodlar va qadriyatlar vorisligi, an'analarning umrboqiyiligi, san'atimiz istiqboli, ravnaqi va zamonaviyligi ta'minlangan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: «O'zbekiston». 1992 yil.
2. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», («O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» kitobi). – T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni 1997yil.
3. I.A.Karimov. “Mamlakatimizda demokratik islohotlar yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”.-T.: “O'zbekiston”2010.
4. I.A.Karimov. “Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari”.-T.: “O'zbekiston” 2010.
5. I.A.Karimov. “Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch”.-T.: “Ma'naviyat” 2008.
6. I.A.Karimov. “O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li”.-T.: “O'zbekiston”.1992 yil.
7. I.A.Karimov. «O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat».-T.: «O'zbekiston»1992 yil.
8. I.A.Karimov. «O'zbekiston milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura». 1-jild.-T.: «O'zbekiston». 1996 yil.
9. I.A.Karimov. «Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi». 5-jild.-T.: «O'zbekiston». 1997 yil.
10. I.A.Karimov. «Ma'naviy yuksalish yo'lida».-T.: «O'zbekiston». 1998 yil
11. I.A.Karimov. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». «Muloqot» jurnali. 1998 yil 5-son.
12. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda».-T.: «O'zbekiston». 1999 yil.
13. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi».-T.: «O'zbekiston». 1999 yil.
14. I.A.Karimov. «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirivard maqsadimiz». 8-jild.-T.: «O'zbekiston». 2000 yil.
15. I.A.Karimov. «Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz». 7-jild.-T.: «O'zbekiston». 1999 yil.
16. F.Abdurahimova. A.I.Petrosyan – «O'zbek xalq cholg'ulari zamonaviy ijrochilik asoschisi», «O'zbekistonda musiqa ijrochiligi».-T.: 1985 yil.
17. K.Alimbayeva, M.Axmedova. «O'zbekiston xalq sozandalari».-T.: 1974 yil.
18. M.Ashrafiy. «Musiqa mening hayotimda».-T.:1975 yil.
19. N.Boymuhammedova. «A.Navoiy musiqa haqida», «O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston xalqlari musiqa madaniyati masalalari, tarix va zamonaviylik».-M., 1972 y.
20. T.Vizgo. «O'rta Osiyo musiqa cholg'ulari». Tarixiy ocherk.-M., 1980 yil.
21. A.Jomiy. «Musiqa haqida risola».-T.: 1960 yil.
22. A.Jabborov, T.Solomonova. «O'zbekiston bastakorlari va musiqashunoslari».-T.:1975 yil.

23. I.Dulgarova. «Turkiston xalq konservatoriyasi», «Masiqashunoslik masalalari». 2-to'plam.-T.: 1971 yil.
24. «O'zbekiston musiqa tarixi».-M., 1979 yil.
25. «O'zbekiston musiqa tarixi». 1-2 jildlar.-T.: 1972-1973 yillar
26. Z.Karimova. «A.Navoiy va musiqa», «Musiqa haqida».-M., 1980 yil.
27. I.Karelova. «O'zbekistonda musiqa-ta'lim», «O'zbekiston musiqa madaniyati masalalari».-T.: 1961 yil.
28. T.Qori-Niyozov. «O'zbekiston madaniyati ocherki».-M., 1955 yil.
29. M.Kovbas. «V.Vleysek O'zbekistonda», «O'zbekiston musiqa madaniyati masalalari». 2-to'plam.-T.: 1964 yil.
30. M.Kovbas. «O'zbekistonda musiqa ta'limini rivojlantirishning ba'zi masalalari»,
31. «O'zbek musiqa tarixi va nazariyasi masalalari».-T.: 1976 yil.
32. O.Matyoqubov. «Forobiy Sharq musiqasi asoslari haqida».-T.: 1986 yil.
33. O.Matyoqubov. «Sayfiddin Umarovning tovush qatori haqida», «Sovet O'zbekiston musiqasi nazariyasi, tarixi va ijrochiligi masalalari».-T.: 1984 yil.
34. A.Petrosyan. «Cholg'ushunoslik» (o'zbek xalq cholg'ulari). 3-nashri .-T.: 1990 y.
35. G.Puganchenkova, L.Rempel. «O'rta Osiyo san'ati ocherki. Qadimgi davr va o'rta asr».-M., 1982 yil.
36. I.Rajabov. «Maqomlar masalasiga doir».-T.: 1963 yil.
37. I.Akbarov. «Doira ohanglari».-T.:1952 yil.
38. Ye.Romonovskaya. «O'zbek xalq musiqasi», «O'zbekiston adabiyoti va san'ati». 1940 yil. 4-son.
39. A.Semyonov. «Datvash Alining O'rta Osiyo musiqasi risolasi».-T.: 1946 yil.
40. «O'zbek xalq musiqasi». 1-5 jildlar.-T.: 1955-1957-1958-1961 yillar.
41. «Sashmaqom». 1-6 jildlar.-T.: 1966-75 yillar.
42. A.Eyxgorn. «Misiqiy-etnografik materiallari».-T.: 1963 yil.
- 43.S.Yo'ldosheva.«O'zbekistonda musiqiy ta'lim va tarbiyaning rivojlanishi».-T.:1979 y.
44. I.Akbarov. «Musiqa lug'ati».-T.: G'.G'ulom nomidagi «Adabiyot va san'at» nashriyoti. 1987 yil.
45. K.Berkov, G.Blagodatov, E.Yazovikaya. «Atlas muzikalnix instrumentov narodov».-M., 1963 god.
46. A.Eyxgorn. «Mazikalno-etnograficheskiye materiali», «Muzikalnaya folkloristika v Uzbekistane».-T.: 1963 god.
47. V.Belyayev. « Muzikalniye instrumenti Uzbekistana».-M., 1933 god.

48. B.Zufarov. «O'zbek milliy cholg'u asboblari».-T.: 1982 yil.
49. O.Ibrohimov. «O'zbek xalq musiqa ijodi». Metodik tavsiyalar.-T.:1994 yil.
50. F.Karomatov. «Uzbekskaya instrumentalnaya muzika». Naslediye.-T., Izdatelstvo literaturni iskustva. G'.G'ulom.